

Landschap en sociale gelaagdheid

Een vergelijkende studie naar het grondbezit, landgebruik en cultuurlandschap van verschillende maatschappelijke groepen in de marken Denekamp en Groot Driene (Oost-Twente) vóór en na de markenverdelingen (ca 1800 tot ca 1850)

R. de Lange

rijksuniversiteit
groningen

1^e begeleider: prof.dr.ir. T. Spek (Rijksuniversiteit Groningen)
2^e lezer: dr. E.A.C. Storms-Smeets (Rijksuniversiteit Groningen)

Afbeelding voorblad: Door fabrikanten vergaarde grond werd in het begin van de 20^e eeuw op grote schaal bebost, dit is in de voormalige marke Groot Driene nu nog te zien (fotografie Rodin de Lange).

Contact: rodindelange@gmail.com

Landschap en sociale gelaagdheid

Een vergelijkende studie naar het grondbezit, landgebruik en cultuurlandschap van verschillende maatschappelijke groepen in de marken Denekamp en Groot Driene (Oost-Twente) vóór en na de markenverdelingen (ca 1800 tot ca 1850)

R. de Lange

Groningen, september 2016

VOORWOORD

De drijfkracht achter mijn nieuwsgierigheid voor sociale gelaagdheid is persoonlijk. Tijdens mijn Master heb ik het vak 'Historische buitenplaatsen en landgoederen' gevolgd, daar heb ik onder andere een essay over Raymond Williams' *The Country and the City* geschreven. Dit naar mijn idee waardevolle academische boek is geschreven vanuit een radicaal-linkse kijk. De marxistische Williams biedt door zijn invalshoek een frisse kijk op de geschiedenis van het Engelse platteland. Voor mij was dit werk een openbaring: het is niet erg om vanuit een bepaalde overtuiging of kleur je academische werk te doen.

Graag wil ik de volgende personen bedanken voor hun inspiratie en hulp. Ten eerst prof. dr. ir. Theo Spek voor de open gesprekken en het heldere commentaar tijdens mijn gehele scriptieperiode. Ook dr. Elyze Storms-Smeets heeft me goed op weg geholpen in de beginperiode van mijn scriptie. Verder vind ik het belangrijk om aan te geven dat ik *The Country and the City* niet had gelezen zonder prof. dr. Yme Kuiper. Van onschatbare waarde is Henk Woolderink geweest. De heer Woolderink heeft een enorme kennis opgebouwd over de historische geografie van Twente, hij heeft me vaak geholpen met kennis en tips voor (de combatie van) bronnen. Verder wil ik de Stichting Heemkunde Denekamp en in het bijzonder Jos Knippers bedanken voor de informatie over het markeboek. Ook de Stichting Edwina van Heek en de gemeente Dinkelland wil ik bedanken voor het mogen gebruiken van het markeboek. Tot slot zijn de medewerkers van het Historisch Centrum Overijssel van grote waarde geweest.

Groningen, september 2016

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

1. Inleiding	11
1.1 Aanleiding	11
1.2 Stand van onderzoek	12
1.3 Probleemstelling	17
1.4 Afbakening van het onderzoek	18
1.5 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen	22
1.6 Theoretisch kader	25
1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden	27
2. Landschappelijke en historisch-maatschappelijke context	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Korte landschapsbiografie Twente	33
2.3 Politieke, economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen	37
2.4 Het markestelsel in Oost-Nederland	40
3. Landschap en sociale gelaagdheid in de marke Denekamp	47
3.1 Inleiding	47
3.2 Landschappelijke ondergrond	47
3.3 Introductie sociale lagen	51
3.4 Vóór de markeverdelingen (1832)	56
3.5 De periode van de markeverdelingen (1811-1845)	58
3.6 Na de markeverdelingen (1845-1880)	59
3.7 Conclusie	62
4. Landschap en sociale gelaagdheid in de marke Groot Driene	65
4.1 Inleiding	65
4.2 Landschappelijke ondergrond	65
4.3 Introductie sociale lagen	69
4.4 Vóór de markeverdelingen (1832)	72
4.5 De periode van de markeverdelingen (1823-1849)	76
4.6 Na de markeverdelingen (1849-1880)	78
4.7 Conclusie	83
5. Vergelijkingen Denekamp en Groot Driene	87
5.1 Inleiding	87
5.2 Denekamp en Groot Driene (vergelijken en verklaren)	87
5.3 (Modelmatige) Conclusies	89
6. Conclusies en aanbevelingen vervolgonderzoek	91
6.1 Conclusies	91
6.2 Aanbevelingen vervolgonderzoek	94
Geraadpleegde literatuur	97

Samenvatting

Er is veel onderzoek gedaan naar de historische geografie van Twente in de periode van de markeverdelingen. Ook de toenmalige sociale gelaagdheid in Twente is diverse malen onderzocht. De samenhang tussen cultuurlandschap en sociale stratificatie binnen deze streek is echter tot dusverre onderbelicht gebleven en kan alleen worden onderzocht met een interdisciplinaire benadering. De probleemstelling is voor dit scriptie-onderzoek als volgt geformuleerd: *'Welke wisselwerking bestaat er tussen sociale gelaagdheid en cultuurlandschap tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, toegespitst op de periode vóór, tijdens en na de markeverdelingen in Twente?'* Het onderzoek is opgedeeld in vier thema's: (A) landschappelijke en maatschappelijke context (achtergrondstudie); (B) Invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850 (detailstudie 1); (C) Invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850 (detailstudie 2) en (D) Vergelijkingen tussen de marken Denekamp en Groot Driene en verklaringsmodel (comparatieve en verklarende studie). Waar in het eerste deelthema - de achtergrondstudie - vooral literatuuronderzoek is gebruikt, vormen in de overige thema's vooral archiefonderzoek en cartografisch onderzoek de leidende onderzoeksmethoden.

In hoofdstuk 2 staat de landschappelijke en maatschappelijke context centraal. Tijdens de Franse tijd kwam er een proces van liberalisering en democratisering op gang. Vanaf ca 1750, verloor de adel aan grondbezit en, groeide het bezit van de boerenklasse navenant. Zij werden steeds meer eigenaar van de grond die zij bewerkten. Ook de markeverdelingen zijn onderdeel van dit proces en zijn daarmee tekenend voor de invloed van de Franse tijd. Al vóór de markeverdelingen was te zien dat er een proces van democratisering binnen de marken optrad waarbij 'holtinks' steeds meer bijgewoond werden door boeren en keuters en steeds minder door adellijke grootgrondbezitters en geestelijken. Ook was er vanuit liberaal gedachtegoed de kritiek dat het markestelsel het ontginnen van woeste gronden onmogelijk maakte. Met de markeverdelingen kwam er een einde aan een systeem met een conserverende maar ook een nivellerende werking: in de jaren zorgde juist het markestelsel voor een betere sociaaleconomische positie van bezitslozen.

Hoofdstuk 3 handelt over de invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850. Het cultuurlandschap van Denekamp is onder te verdelen in het dekzandlandschap en het rivierenlandschap waarbij op de dekzandhoogten de meeste landbouw werd gepleegd en op de dekzandvlakten de meeste woeste gronden in de vorm van heide te vinden was. In de marke Denekamp was rond 1832 veel grond in handen van twee patriciërs. Zij hadden de meeste grond in handen wanneer men kijkt naar het bezit per persoon en in totaal bezaten zij een derde van de ontgonnen grond. De marke werd verdeeld op basis van het grondbezit (niet op het aantal waardelen) zodat de ongewaarden voordelig uit waren. De gewaarden kregen wel het recht om de plek uit te kiezen waar zij grond kregen toebedeeld. Zo was de belangrijkste patriciër - Roessingh Udink - in staat zijn landgoederencomplex uit te breiden. De toebedeelde grond werd door het patriciaat in gebruik genomen als bos. De gewaarde en grote ongewaarde landbouwers gebruikten hun grond afwisselend als weide en bos en de rest nam het toebedeelde land vooral in gebruik als weide.

In hoofdstuk 4 gaat het over de invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850. Het cultuurlandschap van Groot Driene is onder te verdelen in een dekzandlandschap en

een beekdallandschap waarbij de dekzandhoogten vooral voor bouwland gebruikt werden. De dekzandwelvingen en -vlakten waren de plekken waar woeste grond in de vorm van heide aanwezig was. In Groot Driene bestond het patriciaat vrijwel geheel uit textielabrikanten. Zij hadden een tiende van de ontgonnen gronden in het bezit. De grote ongewaarde landbouwers hadden de meeste grond in het bezit (in absolute zin), gevolgd door gewaarde landbouwers. De fabrikanten hadden de meeste grond in gebruik als bos. Verder was bij elke groep het percentage bouwland het hoogste waarbij de vraag gesteld kan worden hoe de ongewaarde hun schapen weidden en plaggen staken. In Groot Driene werd grond toebedeeld op waardleen, gewaarde huizen, huizen en hutten en niet op basis van grondbezit. De fabrikanten gebruikten hun toebedeelde grond veelal als bos, de gewaarde landbouwers afwisselend als weide en bos en de rest gebruikte de toebedeelde grond vooral als weideland. Een interessant fenomeen is dat later - rond 1900 - de fabrikanten veel in grond begonnen te investeren waardoor zij uiteindelijk een veel grotere stempel op het landschap hebben achtergelaten dan aan de hand van de toedelingen verwacht kon worden.

Hoofdstuk 5 heeft de vergelijkingen tussen de marken Denekamp en Groot Driene en de opstelling van een verklaringsmodel als onderwerp. Er kan gezegd worden dat - wanneer het gaat over de toebedeelde grond - hoe groter het grondbezit (per persoon), hoe groter de kans op bosbouw en hoe kleiner het grondbezit, hoe groter de kans op gebruik als weideland. Dit was in allebei de marken het geval. Een modelmatige conclusie die voorkomt uit een verschil betreft: marken dicht bij textielcentra zijn gevoeliger voor stedelijk vraag en aanbod (en een meer commerciële instelling) dan marken ver van textielcentra. Zo leek de grootgrondbezittende elite van Denekamp meer gericht te zijn op het gestaag uitbreiden en continuïteit van het landgoederencomplex, waarbij de fabrikanten een veel meer commerciële instelling leken te hebben.

In hoofdstuk 6 staan de conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek centraal. Vooraf is de hypothese opgesteld dat het patriciaat (inclusief de fabrikanten) de toebedeelde grond vooral voor bos en landgoederen in gebruik zullen nemen waarbij de andere sociale lagen meer neigen naar het gebruik als weideland. Deze hypothese is door het onderzoek bevestigd. De tweede hypothese was dat - door het omvangrijke grondbezit van het patriciaat - in Denekamp veel toebedeelde grond bebost zou worden. In het geval van Groot Driene werd verwacht dat dit minder het geval zou zijn, aangezien de groep fabrikanten maar een tiende van het totale grondbezit in handen had. Deze hypothese is weerlegd. De fabrikanten hadden uiteindelijk een veel sterkere invloed op het landschap door ook te gaan investeren in aan anderen toebedeelde grond, waardoor ook die bebost kon raken. In dit scriptie-onderzoek wordt weinig aandacht besteed aan de (historische) aard van het bezit (allodiaal, hofhorig of leengoederen). Ook is er weinig aandacht voor individuele personen en is er niet buiten de markegrenzen gekeken naar grondbezit. Dit zou in vervolgonderzoek meer aandacht kunnen krijgen. Verder zou er meer onderzoek gedaan kunnen worden naar de periode tussen grofweg 1850 en 1920. Het gebruik van woeste gronden door ongewaarden en zouden bovenstaande bevindingen voor geheel Twente 'getoetst' kunnen worden.

1

INLEIDING

1.1 Aanleiding

Er zijn over de aanwezigheid van verschillende sociale lagen in Oost-Nederland - in de tijd van het markestelsel en de markeverdelingen - verschillende studies verschenen. Werken zoals *Een samenleving onder spanning*, door Slicher van Bath en *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship, a history of the textile industries in Twente 1600-1815*, door Trompetter, zijn hier voorbeelden van.¹ Ook het landschap van Oost-Nederland krijgt de laatste decennia steeds meer aandacht in het wetenschappelijk onderzoek. Dit gebeurt onder meer in *Reliëf in Tijd en Ruimte, interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen* door Van Beek, *Wonen in een grensgebied* door Van der Velde en *Mens en land in het hart van Salland* door Spek.² En hoewel het landschap van Overijssel ten opzichte van bijvoorbeeld Drenthe minder onderzocht is, kan wel gesteld worden dat er over het landschap veel bekend is. Een kennislacune in het onderzoek vormt echter de combinatie van deze twee onderzoeksthema's: de relatie tussen landschap en sociale gelaagdheid. Voor veel gebieden is het onduidelijk hoe de verschuivende verhoudingen tussen sociale lagen vanaf de middeleeuwen zichtbare invloed hebben gehad op het landschap en andersom. Met dit scriptie-onderzoek proberen we daarin verandering te brengen.

1 Slicher van Bath, 1977; Trompetter, 1997.

2 Van Beek, 2010; Van der Velde, 2011; Spek, *et al.* 2010.

1.2 Stand van onderzoek

Onderzoek naar de lange termijnontwikkeling van de Oost-Nederlandse zandlandschappen

Pas heel recent zijn fysisch- en historisch-geografische overzichtswerken verschenen over de langetermijnontwikkeling van landschap en bewoning in Oost-Nederland. In 2010 verscheen het overzichtswerk - *Reliëf in tijd en ruimte* - van de hand van de archeoloog Van Beek over het landschap van Oost-Nederland [...] *tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*.³ In dit proefschrift staat de ontwikkeling van bewoning en landschap op de lange termijn, tussen 13.000 voor Christus en 1200 na Christus, centraal.⁴ Behalve dat geprobeerd is grote lijnen over het gehele gebied te schetsen, komen ook onderlinge verschillen tussen regio's binnen Oost-Nederland aan bod. Het Oost-Nederlandse zandlandschap wordt door Van Beek gedefinieerd als een combinatie van Salland, Achterhoek en Twente.⁵ Het proefschrift bestaat uit verschillende onderwerpen die onder te verdelen zijn in drie delen. Het eerste deel bestaat naast de inleiding en de onderzoeksgeschiedenis uit de kennisstand. Dit vormt een interessant gedeelte over de stand van onderzoek over de bewoningsgeschiedenis tussen het laatpaleolithicum en de middeleeuwen.⁶ Het tweede gedeelte bestaat uit de fysische geografie en gebiedsgerichte studies. Dit gedeelte geeft een goed inzicht in de fysisch-geografische ontwikkelingen tijdens het pleistoceen en het holoceen.⁷ Binnen de gebiedsgerichte studies komt wat betreft Twente vooral de bewoningsgeschiedenis van Zuidwest-Twente aan bod.⁸ In het laatste gedeelte komen thematische studies aan bod waarbij elke keer de focus op een specifiek thema ligt, zoals bewoningsdynamiek op supra- of microregionale schaal of de landschapsdynamiek.⁹

In 2011 verscheen het overzichtswerk *Wonen in een grensgebied* van de archeoloog Van der Velde, met als ondertitel *Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*.¹⁰ Wederom wordt in dit werk Oost-Nederland beschouwd als een gebied dat Salland Achterhoek en Twente overlapt.¹¹ In het proefschrift staat de vraag '[...] op welke wijze de resultaten van archeologisch onderzoek uit Oost-Nederland bij kunnen dragen aan een beter begrip voor historische langetermijnprocessen in het studiegebied' centraal.¹² In dit werk gaat de aandacht uit naar archeologisch onderzoek van de vroeg Romeinse tijd tot en met de volle middeleeuwen. Speciale aandacht gaat een aantal keer uit naar een regio binnen Salland.¹³ Opvallend is dat de specifieke ontwikkeling van Twente binnen het proefschrift geen speciale aandacht heeft gekregen en niet in aparte paragrafen staat beschreven.

Overige recente werken die te plaatsen zijn onder de lange termijn-ontwikkeling van Oost-Nederland betreffen onder andere het in 2013 verschenen *Landschappen van Nederland: Geologie, bodem en landgebruik* en het meer populair wetenschappelijke werk: *De landschappen van Overijssel* (2012).¹⁴ Binnen *Landschappen van Nederland: Geologie, bodem en landgebruik* komen algemene fysisch- en historisch-geografische ontwikkelingen in Nederland naar voren zoals pedogenese,

3 Van Beek, 2010.

4 Van Beek, 2010, 11.

5 Van Beek, 2010, 16-17.

6 Van Beek, 2010, 45-100.

7 Van Beek, 2010, 135-151.

8 Van Beek, 2010, 287-350.

9 Van Beek, 2010, 357-508.

10 Van der Velde, 2011.

11 Van der Velde, 2011, 15-16.

12 Van der Velde, 2011, 18.

13 Van der Velde, 2011, 179-185, 236-243.

14 Jongmans, et al. 2013; Baan, et al. 2012.

tektoniek en klimaat en wordt aandacht gegeven aan pleistocene ontwikkelingen in Nederland.¹⁵ Het gedeelte dat vooral relevant is binnen dit onderzoek betreft de paragraaf over het zandlandschap.¹⁶ Hoewel Twente geen speciale aandacht krijgt zijn de onderwerpen die aan bod komen wel relevant om het landschap van Twente beter te begrijpen. Het werk *De landschappen van Overijssel* is als academische bron minder goed bruikbaar maar geeft wel inzicht in de mogelijke indeling van Overijssel in historisch-geografische regio's.¹⁷

Onderzoek naar het vroegmoderne cultuurlandschap van Twente

In 1945 verschijnt het eerste overzichtswerk over Oost-Nederland van een meer interdisciplinaire aard. Dit werk is geschreven door een vaak aangehaalde auteur: Slicher van Bath. Zijn proefschrift - *Mensch en land in de middeleeuwen, Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* - bestaat uit twee delen.¹⁸ De interdisciplinaire aard blijkt onder andere uit een passage in de inleiding waarbij Slicher van Bath stelt dat '[...] de hulp van allerlei andere takken van wetenschap moet worden ingeroepen, waaronder de rechtshistorie, de plaatsnaamkunde en de archeologie, welke niet alle gelijktijdig door één persoon beheerscht kunnen worden.'¹⁹ Het doel van het onderzoek is volgens Slicher van Bath geweest om de '[...] de verhouding tussen mensch en land in het Oost-Nederlandsche gebied gedurende de middeleeuwen te verduidelijken'.²⁰ Het eerste deel heeft vooral '[...] de verhouding tusschen de menschen onderling ten opzichte van het land, de gemeenschappen, welke zij op het platte land gevormd hebben' als onderwerp, terwijl binnen het tweede deel de focus ligt op '[...] de omgeving, waarin de mensch geleefd heeft, welke sporen van de menschelijke werkzaamheid draagt'.²¹ Binnen het eerste deel gaat Slicher van Bath onder andere in op de geografische indeling aanwezig in Oost-Nederland zoals het kerspel en de buurschap.²² Hierna begint Slicher van Bath over het markestelsel waarbij hij onder andere ingaat op de aanwezigheid van verschillende soorten marken.²³ Tot slot gaat Slicher van Bath in op grondbezitsverhoudingen en verschillen in karakter van grondbezit.²⁴ In het tweede deel van zijn proefschrift gaat Slicher van Bath meer in op het landschap waarbij hij begint met het beschrijven van essen, enken en kampen.²⁵ Hierop volgen omschrijven van dorpsvormen en huisvormen.²⁶ Interessant is het dat Slicher van Bath hierna ingaat op de verschillende toponiemen aanwezig in Oost-Nederland en de verklaring ervan.²⁷

Een ander werk van Slicher van Bath, verschenen in 1957, betreft *Een samenleving onder spanning, geschiedenis van het platteland in Overijssel*.²⁸ In deze studie legt hij de focus op de 15^e tot en met de 19^e eeuw. Met dit werk lijkt Slicher van Bath een nieuw vakdiscipline - historische sociografie - te hebben aangeboord. Deze manier van onderzoek omschrijft Slicher van Bath als '[...] de studie van groepen en groepverschijnselen in hun verscheidenheid in het verleden'.²⁹ Binnen de studie gaat Slicher van Bath onder andere in op demografische ontwikkelingen zoals bevolkingsgroei.³⁰ Verder

15 Jongmans, *et al.* 2013, 31-280.

16 Jongmans, *et al.* 2013, 285-340.

17 Baan, *et al.* 2012, 24-191.

18 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap; Slicher van Bath, 1945, Mensch en omgeving.

19 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 1.

20 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 2.

21 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 2.

22 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 12-54.

23 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 55-148.

24 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 149-239.

25 Slicher van Bath, 1945, Mensch en omgeving, 2-24.

26 Slicher van Bath, 1945, Mensch en omgeving, 29-49.

27 Slicher van Bath, 1945, Mensch en omgeving, 50-176.

28 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957.

29 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957, 2.

30 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957, 27-116.

bekijkt hij de ontwikkeling van de beroepsstructuur.³¹ Binnen *Een samenleving onder spanning* heeft Slicher van Bath veel oog voor sociale stratificatie en de hiermee samenhangende verschillen in bijvoorbeeld rijkdom en armoede. Dit komt vooral tot uitdrukking in hoofdstuk 5 (*Rijkdom en armoede*), hoofdstuk 6 (*Landbouw-areaal en sociale stratificatie van de agrarische bevolking*) en hoofdstuk 7 (*Eigendom en pacht*).³² Interessant en tekenend voor voorgenoemde werken van Slicher van Bath is dat hij veel informatie probeert te kwantificeren.

In 1970 verscheen het overzichtswerk *Geschiedenis van Overijssel*.³³ Dit betreft een werk waar Slicher van Bath zowel hoofdredacteur als mede-auteur is. Andere auteurs betreffen onder andere G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijzeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski en E. Vroom. Paragrafen over de periode tijdens het markestelsel en de markeverdelingen betreffen onder andere *rechtskundige verschijnselen in de middeleeuwen* en *Welvaart op wankelende basis: de sociaal-economische omstandigheden gedurende de middeleeuwen*.³⁴ Wat betreft de nieuwe tijd zijn interessante paragrafen onder andere *Rechtskundige verschijnselen in de nieuwere tijd* en *Landbouw textiel en turf*.³⁵ Verder betreft een waardevolle paragraaf over de periode net voor, tijdens en na de markeverdelingen *Van vrije naar gebonden economie (algemene beschouwingen en sociaal-economische geschiedenis van Twente in de negentiende en twintigste eeuw)*.

Kritiek op Slicher van Bath komt naar voren in de in 2001 verschenen bundel *Over de geschiedenis van het platteland van overijssel (1500-1850). Elf studies*.³⁶ Het betreft een bundel waarin Trompetter en Luiten van Zanden op verscheidene manieren reageren op werken van Slicher van Bath en in het bijzonder op *Een samenleving onder spanning*.³⁷ De elf studies vormen behalve kritiek ook een verbreding en verdieping van eerder aangedragen onderwerpen door Slicher van Bath. Er zijn verschillende studies met de de agrarische samenleving tijdens het markestelsel en de markverdelingen als onderwerp zoals *De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel 1750-1830 (1984)*, *De dynamiek van de Twentse landbouw in de periode 1600-1832 (1998)*, *Burgers en boeren. Geld en grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsvershoudingen in Twente (1997)* en *De paradox van de markegenootschappen. De exploitatie van de gemene gronden in Oost-Nederland 1250-1850 (1999)*.³⁸ Studies binnen deze bundel met de textielindustrie als onderwerp komen later binnen deze paragraaf aan bod.

Overige literatuur die meer inzicht heeft gegeven in het vroegmoderne cultuurlandschap van Twente betreft literatuur over de textielnijverheid en -industrie zoals het Duitstalige werk *Staat und ländliche Industrialisierung. Sozialer Wandel in zwei Dörfern einer Deutsch-Niederländischen Textilgewerberegion 1830-1914*.³⁹ Maar ook *Agriculture, Proto-industry and Mennonite Entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815*.⁴⁰ Ook in deze studie reageerde Trompetter op *Een samenleving onder spanning* van Slicher van Bath.⁴¹ Concrete kritiek betreft onder andere: [...] *the textile industries and agriculture were much more dynamic than Slicher van Bath thought they were [...] Instead of a stagnant economy that could only develop*

31 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957, 117-238.

32 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957, 239-728.

33 Slicher van Bath, et al. 1970.

34 Slicher van Bath, et al. 1970, 69-88, 93-105.

35 Slicher van Bath, et al. 1970, 135-153, 154-166.

36 Trompetter & Van Zanden, 2001.

37 Slicher van Bath, 1977, oorspr. 1957.

38 Trompetter & Van Zanden, 2001, 15-33, 49-64, 67-86, 129-143.

39 Schüren, 1985.

40 Trompetter, 1997.

41 Trompetter, 1997, 10.

with industrialization, the economy of pre-industrial Twente was a dynamic one that was able to overcome crises in the textile and agricultural industrie and to adapt to changing circumstances.⁴² Het al benoemde werk *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850). Elf studies* door Trompetter en Zanden is ook relevant wat betreft de textielindustrie in Twente.⁴³ De in 2001 verschenen bundel bevat onder een artikel genaamd *Geld genoeg, ondernemersgedrag in de Twentse textielnijverheid in de 18de en vroege 19de eeuw*.⁴⁴ Een andere relevante studie betreft *Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel 1750-1875*.⁴⁵ Ten slotte worden demografische ontwikkelingen in verband gebracht met textielnijverheid in het artikel *Bevolkingsontwikkeling, textielnijverheid en armoede. Een nieuwe visie op de demografische ontwikkeling van Twente 1675-1795*.⁴⁶

Ook literatuur over havezaten, landgoederen en buitenplaatsen kan meer inzicht geven over het vroegmoderne cultuurlandschap van Twente. Een relevante bron over de havezaten betreft *De havezaten in Twente en hun bewoners door Gevers en Mensema* uit 1995.⁴⁷ Gevers en Mensema leggen de focus op havezaten en daarbij is dit werk een belangrijke bron over grootgrondbezit door het patriciaat. In 2005 verscheen het proefschrift *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950* van de hand van E. Smeets.⁴⁸ Hierin ligt het accent op landgoederen die zijn ontstaan tussen 1800 en 1950. Het gaat hier volgens Smeets om 'nouveaux riches' die niet allemaal op dezelfde manier rijk zijn geworden. Waarbij het in Utrecht veelal ging om mensen uit Amsterdam werkzaam in de financiële sector, ging het in Twente om mensen die hun geld hadden verdiend in de textielindustrie.⁴⁹ Een ander werk over buitenplaatsen en landgoederen betreft *Heren op het land, Buitenplaatsen van Twentse textielfabrikanten*.⁵⁰ Binnen dit werk krijgt het landschap een apart hoofdstuk. In dit hoofdstuk wordt onder andere ingegaan op de invloed van textielfamilies op het landschap: *'Het zijn met name de textielfamilies geweest die na de opdeling van de markegronden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw het landschap van Twente door herbebossing een veel minder kaal aanzien hebben gegeven*'.⁵¹

Overzichtwerken over het vroegmoderne cultuurlandschap van Twente

In 1966 is *Stad en land van Twente* gepubliceerd.⁵² Dit werk vormt een soort populair wetenschappelijk overzichtswerk van Twente. Er is hierbij alleen gebruik gemaakt van eerdere onderzoeken. Het boek heeft een chronologische opbouw en beslaat de periode van 1000 voor Christus tot 1961. Binnen het werk ligt de focus minder op agrarische ontwikkelingen maar meer op de textielindustrie. Interessant is dat er lokale (specifiek Twentse) gebeurtenissen in beschreven staan zoals: *'Op 10 maar 1832 besloot de gemeenteraad van Oldenzaal aan de 'Armenstaat' toestemming te verlenen voor de oprichting van een 'heedefabriek' ('heede' = vlas-afval). In deze fabriek zou iedere behoeftige werk kunnen krijgen, waardoor armoede en bedelarij konden worden bestreden*'.⁵³

Een publicatie waarbij het landschap en agrarische ontwikkelingen wel de boventoon voeren betreft

-
- 42 Trompetter, 1997, 11.
 - 43 Trompetter & Van Zanden, 2001.
 - 44 Trompetter & Van Zanden, 2001, 93-111.
 - 45 Trompetter & Van Zanden, 2001, 113-127.
 - 46 Trompetter & Van Zanden, 2001, 155-178.
 - 47 Gevers & Mensema, 1995.
 - 48 Smeets, 2005.
 - 49 Smeets, 2005, 110-111.
 - 50 Van Damme, *et al.* 2013.
 - 51 Van Damme, *et al.* 2013, 13.
 - 52 Stroink, 1966.
 - 53 Stroink, 1966, 427.

het in 1986 verschenen werk *Het landschap van Twente, Schets van de ontwikkelgeschiedenis*.⁵⁴ Speciale aandacht is er voor het ontstaan van de marken en het nederzettingsspatroon dat in die tijd tot ontwikkeling kwam.⁵⁵ Verder komt wat betreft de periode tussen 1750 en 1850 de introductie van de aardappelverbouw en de opkomst van veevoer aan bod.⁵⁶ Een aparte paragraaf wordt gewijd aan het verliezen van functionaliteit van de marken.⁵⁷ Tot slot worden ontwikkelingen tussen 1800 en 1850 in een aparte paragraaf omschreven, hieruit wordt duidelijk dat de ontginningsgolven leidden tot toename van de hoeveelheid bouwland.⁵⁸

Het overzichtswerk *De geschiedenis van Twente, Van Prehistorie tot heden*, door Kokhuis, werd gepubliceerd in 2000.⁵⁹ Het markestelsel binnen Twente komt ruim aan bod.⁶⁰ Interessant zijn de specifiek Twentse ontwikkelingen binnen dit markestelsel zoals: '*De Lutte was tevens de hoofdmärke van Twente. Bij dit markegericht konden de andere Twentse marken bij onderlinge geschillen in beroep gaan*'.⁶¹ Over de periode tussen 1750 en 1850 komen verschillende onderwerpen aan bod. Zo komen behalve de huisvesting op het platteland ook Twente-specifieke ontwikkelingen binnen de landbouw en veeteelt aan bod.⁶² Andere onderwerpen betreffen de opkomst van de textielindustrie, de markeverdelingen en de opheffing van de horigheid.⁶³

Het markestelsel en de markeverdelingen in Oost-Nederland en Overijssel

Over de werking van het markestelsel en het verloop van de markeverdelingen in Oost-Nederland en Overijssel is al vanaf de 19^e eeuw gepubliceerd. Deze werken zijn overwegend van rechtshistorische aard. Een voorbeeld is *Overijsselsche stad-, dijk-, en markeregten, Markeregt van De Lutte* waarin het markerecht van voormalig marke De Lutte op basis van verschillende bronnen uiteen wordt gezet.⁶⁴ Andere werken betreffen de twee delen *Historie van Overijssel* (1907 en 1915) en het artikel *Recht en rechtsbedeeling in Overijssel gedurende het overgangstijdperk 1550-1630* (1942).⁶⁵

In 1987 verscheen het proefschrift *Mandegoed Schandegoed, Een historisch-geografische beschouwing van de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* door Demoed.⁶⁶ Binnen dit werk laat Demoed zien dat in de literatuur vaak teveel aandacht uitgaat naar de Markenwet van 1886, terwijl er op grond van oudere wetten al marken verdeeld zijn.⁶⁷ Hij gaat binnen zijn proefschrift onder andere in op de drijfveren om de woeste gronden te ontginnen.⁶⁸ Verder legt hij de focus op vroege wetgevingen inzake markeverdelingen.⁶⁹ Ten slotte gaat Demoed in op hoe de marken uiteindelijk verdeeld zijn en in welke mate dit heeft geleid tot ontginning.⁷⁰

In 2007 werd *Compendium van het Overijssels recht vóór 1811* gepubliceerd.⁷¹ Het betreft een werk

-
- 54 Wittgen, *et al.* 1986.
 55 Wittgen, *et al.* 1986, 38.
 56 Wittgen, *et al.* 1986, 42-43.
 57 Wittgen, *et al.* 1986, 48-51.
 58 Wittgen, *et al.* 1986, 53.
 59 Kokhuis, 2000.
 60 Kokhuis, 2000, 29-31.
 61 Kokhuis, 2000, 30.
 62 Kokhuis, 2000, 101-104, 104-105.
 63 Kokhuis, 2000, 105-110, 134-135.
 64 Tijl, 1877.
 65 Nagge, 1907; Nagge, 1915; Fockema Andreae, 1942.
 66 Demoed, 1987.
 67 Demoed, 1987, 7.
 68 Demoed, 1987, 23-44.
 69 Demoed, 1987, 45-64.
 70 Demoed, 1987, 65-82.
 71 Eijken, Brood & Mooijweer, 2007.

dat grotendeels door rijksarchivaris Van Eijken is vervaardigd en na diens overlijden is afgerond door Brood en Mooijweer. Interessant binnen dit uitgebreide werk wat betreft de agrarische samenleving tijdens het markestelsel en de markverdelingen, betreffen paragrafen over het erfrecht, horigheid, de buurschap, het kerspel en de marke.⁷²

1.3 Probleemstelling

Er is veel onderzoek gedaan binnen Twente over de historische geografie die de periode 1800-1850 overlapt. Binnen deze onderzoeken is sociale stratificatie geen onderbelicht onderwerp. Ook is over de fysische geografie, de nederzettingspatronen en de agrarische geschiedenis al het nodige bekend. De samenhang tussen cultuurlandschap en sociale stratificatie is echter veel minder goed onderzocht. Deze kan alleen door middel van een interdisciplinaire benadering worden bestudeerd.

De probleemstelling is voor dit scriptie-onderzoek als volgt geformuleerd: *Welke wisselwerking bestaat er tussen sociale gelaagdheid en cultuurlandschap tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, toegespitst op de periode vóór, tijdens en na de markeverdelingen in Twente?*

Er is niet één Twente als gekeken wordt naar de sociale gelaagdheid en het cultuurlandschap in de tijd rond de markeverdelingen. Er zijn gebieden waar veel grootgrondbezitters aanwezig waren en gebieden waar grootgrondbezit zo goed als niet aanwezig was. Ook zijn er gebieden dichtbij steden en gebieden ver van de stedelijke samenleving. Verwacht wordt dat deze verschillen invloed hebben gehad op sociale gelaagdheid en het landschap.

Met dit onderzoek wordt gereageerd op een kennislacune. Binnen de huidige opvatting van het vakgebied 'landschapsgeschiedenis' of 'historische geografie' schuilt een voorkeur voor een multidisciplinaire kijk. Voorgaande onderzoeken zijn - zoals te lezen is in de voorgaande paragraaf - vaak gericht op een element binnen de historische geografie van een gebied. Een onderzoeker besteedde bijvoorbeeld aandacht aan de fysische geografie of juist alleen aan de bevolkingssamenstelling. Deze onderzoeken dragen stuk voor stuk bij aan het vakgebied. Door deze manier van onderzoek zijn echter naar verwachting aanwezige verbanden - zoals het verwachte verband tussen sociale stratificatie en het cultuurlandschap - onderbelicht. Deze tijd leent zich voor het onderzoeken van dergelijke vraagstukken en de genoemde probleemstelling is in die zin naast andere vraagstukken met een meer multidisciplinair karakter te plaatsen.

Diverse onderzoeksthema's lenen zich voor het vergroten van inzicht in de bovengenoemde probleemstelling. Zo is fysische geografie met onderliggende thema's zoals geologie en bodemsamenstelling van belang om onder andere de natuurlijke zijde van het cultuurlandschap te begrijpen. Hoe de mens hier in de jaren - ook vóór de vroegmoderne tijd - op heeft gereageerd is ook van belang. Wat betreft de periode van het onderzoek - de periode rond de markeverdelingen - is het belangrijk meer inzicht te krijgen in de sociale stratificatie. Het is van belang welke sociale groepen aanwezig waren, maar ook het grondbezit en het landgebruik van deze sociale groepen is relevant. Door verschillen vóór en na de markeverdelingen te vergelijken kan wellicht tot meer inzicht worden gekomen als het gaat om bovengenoemde probleemstelling. Hier zit echter het proces van de markeverdelingen tussen. De samenhang tussen sociale groepen en het bezit van waardelen en wellicht zelfs de de samenhang tussen sociale groepen en de wijze van het verdelen van de marken is relevant.

72 Eijken, Brood & Mooijweer, 2007, 451-456, 535-564, 571-594.

Verschillende manieren van onderzoek kunnen tot verschillende inzichten leiden. Zo is bijvoorbeeld het categoriseren van de sociale groepen een belangrijk deel van het onderzoek. Ook de keuze om diepgaand op individuen in te gaan kan leiden tot meer inzicht terwijl het meer algemeen houden van resultaten wellicht tot een meer bruikbaar resultaat kan leiden. Zo kan ook een diepgaand onderzoek van één gebied veel inzicht geven in de lokale geschiedenis maar kan met een comparatieve studie meer blootgelegd worden over regionale verschijnselen. Binnen deze dilemma's zullen keuzes moeten worden gemaakt.

1.4 Afbakening van het onderzoek

Thematische afbakening

De invloed van de sociale gelaagdheid op de ontwikkeling van het 19^e-eeuwse cultuurlandschap is het centrale onderzoeksthema van deze scriptie. Deze gelaagdheid uit zich naar alle waarschijnlijkheid allereerst in de omvang en de ligging van het grondbezit en in het bezit van de waardelen in de marke. Maar ook de manier waarop de verschillende aanwezige sociale lagen hun particuliere landerijen en de markegronden gebruikten kan nieuw licht werpen op de differentierende invloed van sociale gelaagdheid op de landschapsontwikkeling. Dat geldt zeker voor de 19^e-eeuw, waarin met name het proces van de markeverdelingen voor een relatief grote dynamiek en variatie van de lokale en regionale landschapsontwikkeling zorgden. Om die reden staan de perioden vóór, tijdens en na deze markeverdelingen in deze scriptie centraal.

De frase 'sociale gelaagdheid' betekent dat er sprake is van verschillende sociale lagen. Binnen dit scriptie-onderzoek is gekozen om deze op voorhand te onderscheiden. De sociale lagen die onderscheiden worden betreffen:

- Patriciaat;
- Geestelijke / maatschappelijke instellingen of personen;
- Gewaarde landbouwers;
- Grote ongewaarde landbouwers;
- Kleine ongewaarde landbouwers;
- Gewaarde niet-landbouwers;
- Ongewaarde niet-landbouwers.

De voorgaande lijst met sociale lagen is enerzijds op deze wijze vormgegeven op grond van inhoudelijke redenen. Naar verwachting hebben de verschillende sociale lagen een verschillende invloed op het landschap gehad. Zo wordt verwacht dat een gebied met veel aristocratisch grootgrondbezit een ander landschap met zich mee brengt dan een gebied met veel landbouwers die allemaal geen grootgrondbezitter zijn. De geestelijke of maatschappelijke instellingen of personen zijn gekozen omdat de kerk, maar ook de verschillende instellingen voor het beschermen van armen, invloed hebben gehad op het landschap. Dan is het er verschil met landbouwers en grondbezitters die geen landbouwer zijn. Op welke wijze hebben zij invloed op het landschap? Een onderverdeling tussen grote en kleine landbouwers, maar ook tussen gewaarden en ongewaarden laat naar verwachting een nog gedetailleerder beeld zien.

Anderzijds is de bovengenoemde lijst op deze wijze samengesteld om praktische redenen. De verschillende lagen laten zich goed onderscheiden op basis van de beschikbare bronnen. Door middel van literatuur kan vastgesteld worden wie er tot het patriciaat behoorde. De geestelijke

of maatschappelijke instellingen of personen laten zich onderscheiden door hun functie. De landbouwers en de niet-landbouwers onderscheiden zich door hun beroep. Als bron wordt onder andere het kadaster van 1832 gebruikt (waaronder minuutplans, OAT's, kadastrale leggers en netteplans uit 1880). Uit het kadaster kan onderscheiden worden welk beroep een persoon had. Wanneer er sprake was van een geestelijke of maatschappelijke instelling dan staat dit ook in het kadaster vermeld. De verschillen tussen gewaarden en ongewaarden kan worden geëxtraheerd uit de markeboeken waarin precies vermeld staat wie er wel en wie er niet gewaard waren. Dan is het er nog het verschil tussen grote en kleine ongewaarde landbouwers. Een verschil in grootte van het grondbezit kan aan de hand van voorgenoemde bronnen van het kadaster worden berekend. Maar hoe zijn de sociale lagen nu precies te definiëren en waar ligt de grens tussen de lagen?

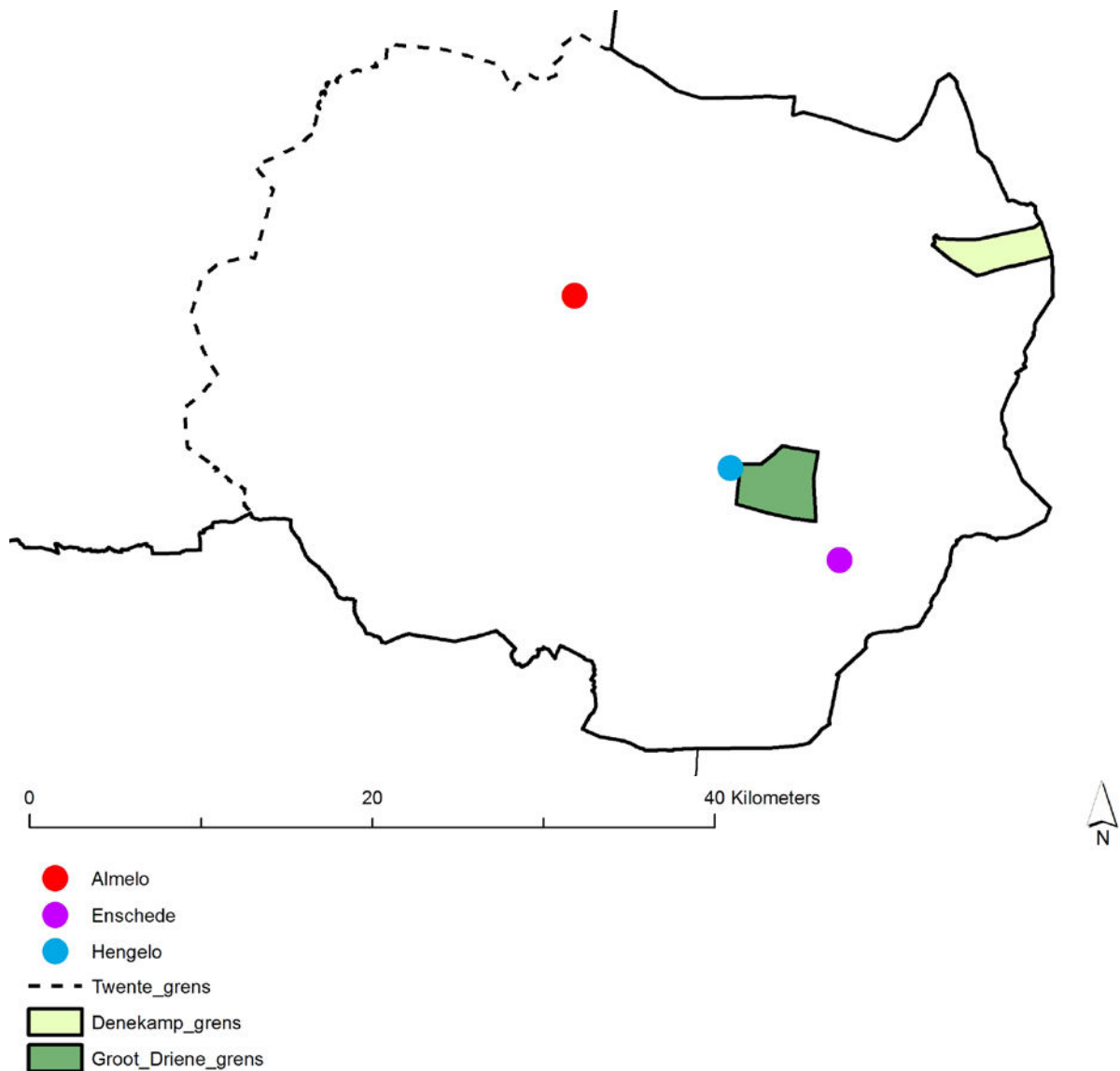
Sociale laag	Definiëring
Patriciaat	De toplaag van de 19 ^e eeuwse Twente samenleving bestaat niet louter uit adellijke families. Zelfs Roessingh Udink, in het bezit van Singraven (Denekamp) in 1832, was niet van adel maar maakte onderdeel uit van een burgemeestergeslacht uit Enschede (Woolderink, amateurhistoricus Twente, persoonlijke communicatie, 27 augustus 2016). Ook binnen Groot Driene zijn de meest invloedrijke grootgrondbezitters niet van adel, en zijn vaak zelfs niet in het bezit van een bestuursfunctie. Zij zijn de textielabrikanten met bijvoorbeeld geslachten als Van Heek, Ter Kuile, Cromhoff en Rierink. Dit is de reden dat de toplaag van de bevolking in dit onderzoek als patriciaat omschreven is. In het werk <i>Mensen van adel, beelden manifestaties en representaties</i> wordt aangegeven dat het begrip 'patriciaat' geen bescherming geniet. En zo kan deze bijvoorbeeld omschreven worden als: 'bevoorrechte, in historische zin eerste maatschappelijke stand' (Gevers, <i>et al.</i> 2007). Binnen deze studie betekent het dat er sprake moet zijn van een bestuursfunctie of een hoge positie in het bedrijfsleven óf er moet sprake zijn van een grootgrondbezitter waarbij de voorouders een dergelijke functie hadden of van adel waren.
Patriciaat (Fabrikanten)	De fabrikanten maken binnen dit scriptie-onderzoek deel uit van het patriciaat. Er is voor gekozen om de groep patriciaat op te splitsen en fabrikanten als een aparte sociale laag te zien. Het betreft een groep die rijkelijk aanwezig is binnen de marke Groot Driene maar afwezig in de marke Denekamp. Om uiteindelijk de verschillen uiteen te kunnen zetten tussen de bovengenoemde marken is het dus relevant de fabrikanten als een aparte laag te beschouwen om zo te zien wat de aanwezigheid van fabrikanten teweeg heeft gebracht.

Geestelijke / maatschappelijke instellingen of personen	De geestelijke of maatschappelijke instellingen of personen betreft een categorie waarbij er sprake moet zijn van bezit van een instelling zoals bijvoorbeeld een kerk of een 'armenstaat'. Het kan ook zo zijn dat het goed in handen is van een persoon met een functie die samenhangt met een dergelijke instelling, zoals een predikant.
Gewaarde landbouwers	Gewaarde landbouwers betreffen personen met een waardeel of een deel van een waardeel. Een andere voorwaarde is dat de persoon landbouwer van beroep is volgens kadastrale gegevens.
Grote ongewaarde landbouwers	Grote ongewaarde landbouwers betreffen personen zonder waardeel met het beroep landbouwer (volgens het kadaster) waarbij de som van het bezit groter moet zijn dan één hectare. Het moment van meten is op 1832 (eerste kadastrale bron). Hier is voor gekozen omdat dit een tweedeling tussen grote en kleine boeren teweegbrengt, waarbij de kleine boeren vrijwel altijd maar een paar percelen dicht bij huis hebben. De grote boeren hebben vaak veel meer percelen en lijken ook meer voor de regionale markt te produceren.
Kleine ongewaarde landbouwers	De kleine ongewaarde landbouwers betreffen personen zonder waardeel met het beroep landbouwer (volgens het kadaster) waarbij de som van het bezit kleiner moet zijn dan één hectare. Het moment van meten is op 1832 (eerste kadastrale bron).
Gewaarde niet-landbouwers	De gewaarde niet-landbouwers betreffen personen die een waardeel of een deel van een waardeel bezitten. Van beroep mogen zijn geen landbouwer zijn. Ook mag de persoon niet vallen binnen de categorie 'patriciaat'.
Ongewaarde niet-landbouwers	De ongewaarde niet-landbouwers betreffen personen die geen waardeel bezitten. Van beroep mogen zijn geen landbouwer zijn. Ook mag de persoon niet vallen binnen de categorie 'patriciaat'.

Tabel 1.1 - De 8 sociale lagen waar dit scriptie-onderzoek onderscheid tussen wordt gemaakt, staan in deze tabel omschreven en gedefinieerd.

Historische afbakening: de periode vóór, tijdens en na de markeverdelingen (ca 1800 - ca 1850)

De periode van circa 1800-1850 is gekozen als onderzoeksperiode. Deze periode is interessant omdat in de Franse tijd in Twente veel middeleeuwse rechtssystemen en maatschappelijke instituties tot een einde kwamen, wat een grote invloed had op recht-, machts- en grondbezitsverhoudingen. De markeverdelingen zijn als onderdeel van dit proces te zien. Om de periode van de markeverdelingen goed te kunnen onderzoeken is het belangrijk om bronnen vóór, tijdens en na de markeverdelingen te gebruiken. De grove verdeling betreft dus 1800 tot en met 1850 maar de daadwerkelijke onderzoeksperiode voor de detailstudies is scherper afgebakend en wordt bepaald door de beschikbare bronnen.

Afbeelding 1.1 - Groot Driene (donkergroen) ligt tussen de textielsteden Almelo, Enschede en Hengelo in terwijl Denekamp (lichtgroen) ver van deze centra ligt.

De detailstudies beginnen in 1811. Op dit tijdstip wordt er voor het eerst op een concrete manier over de verdeling van één van de twee gekozen marken gesproken.⁷³ Dit tijdstip verschilt per marke en het jaar voor het begin van de tweede detailstudie betreft 1823.⁷⁴ Behalve markeboeken wat betreft de periode vóór aanvang van de markeverdelingen ook het kadaster als bron gebruikt. De eerste kadastrale bronnen die zijn gebruikt zijn echter pas te plaatsen in 1832.⁷⁵ De markeverdelingen zelf zijn aan de ene zijde als een vaste datum te zien, bijvoorbeeld aan de hand van de datum waarop het plan werd goedgekeurd. Aan de andere zijde zijn de markeverdelingen als een proces van enkele jaren te zien waarin concrete plannen werden gemaakt. Concrete plannen werden bijvoorbeeld in 1845 gemaakt maar ook al in 1842.⁷⁶ Om inzicht te krijgen in het resultaat van de markeverdelingen

73 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 24 augustus 1811.

74 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 24 februari 1823.

75 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans en OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

76 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 9 februari 1845; HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 10 maart 1842.

wordt ook gekeken naar de periode 'na de markeverdelingen'. Het jaar waar de balans kan worden opgemaakt van de markeverdelingen betreft het jaar van de kadastrale netteplans (1880).⁷⁷ De 'harde' onderzoeksperiode aangaande de detailstudies beslaat zodoende de periode van 1811 tot en met 1880.

Keuze van gebieden voor detailonderzoek

Wat betreft het onderzoeksgebied is gekozen voor twee voormalige marken gelegen in Twente. Voordat ingegaan wordt op de twee marken is het belangrijk om de keuze voor Twente te motiveren. Zoals op de website van de Rijksuniversiteit Groningen staat aangegeven is Twente voor het Kenniscentrum Landschap één van de gebieden waar zij het fundamenteel onderzoek de komende jaren op wil richten:

'Voortbouwend op interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek dat de afgelopen twee decennia elders in Nederland, Vlaanderen, Duitsland en Denemarken is verricht naar de langetermijnontwikkeling van de zandlandschappen in Drenthe, Oost-Nederland, Brabantse Kempen en Vlaanderen, zal de RUG zich in de komende jaren in haar onderzoek richten op het dichten van belangrijke regionale kennislacunes op dit terrein, onder meer Twente, Veluwe, Utrechtse Heuvelrug en Het Gooi'.⁷⁸

Behalve de algemene kennislacune wanneer het gaat om de historische geografie van Twente, is er nog een reden om Twente als onderzoeksgebied te selecteren. Deze reden hangt samen met het onderzoeksthema: sociale gelaagdheid. Spek - mijn scriptiebegeleider - gaf mij aan dat specifiek Twente interessant voor dit onderwerp is omdat er sprake is van een *'combinatie van een breed ontwikkeld grootgrondbezit vanaf de middeleeuwen én het heersende erfrecht (Anerbenrecht)'* waardoor er *'meer dan in veel andere streken een sterk gelaagde samenleving is ontstaan en is blijven voortbestaan'.⁷⁹*

De marken Denekamp en Groot Driene zijn om een aantal redenen gekozen. Enerzijds omdat deze wat betreft landschappelijke structuur goed te vergelijken zijn, anderzijds vormen deze marken juist een contrast met elkaar wat de vergelijking interessant maakt. De gewaarden van Denekamp vormden voor een groot deel het patriciaat waarbij dit in het geval van Groot Driene vooral boeren en textielabrikanten betrof. Verder ligt Denekamp ver van de textielcentra terwijl Groot Driene tussen meerdere nabijgelegen textielsteden in ligt. Zo is de sociale gelaagdheid in de gebieden op een verschillende manier opgebouwd waardoor bij een vergelijking een beter inzicht te vergaren is in de invloed van sociale gelaagdheid op het landschap.

1.5 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen

Hoofdvraag en onderzoeksthema's

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *Welke invloed heeft de sociale gelaagdheid van de samenleving en het grondbezit in de Twentse marken Denekamp en Groot Driene op de ontwikkeling van het grondgebruik en het cultuurlandschap in de periode kort vóór, tijdens en direct na de markeverdelingen (ca 1800 - ca 1850)?*

77 HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.).

78 http://www.rug.nl/research/kenniscentrumlandschap/fundamenteel-onderzoek_-onderzoeksthema_s-

79 Spek, persoonlijke communicatie, 21 augustus 2016.

Om deze vraag te beantwoorden is het onderzoek onderverdeeld in vier thema's die elk hun eigen onderzoeksvragen kennen. Het gaat daarbij om:

Thema A - Landschappelijke en maatschappelijke context (achtergrondstudie);

Thema B - Invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en het grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850 (detailstudie 1);

Thema C - Invloed van de sociale stratificatie van de samenleving en grondbezit op het landgebruik en cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850 (detailstudie 2);

Thema D - Vergelijkingen tussen de marken Denekamp en Groot Driene en verklaringsmodel (comparatieve en verklarende studie).

Onderzoeksthema A - Landschappelijke en maatschappelijke context

Het eerste onderzoeksthema valt uiteen in twee onderdelen. Eerst zullen de hoofdlijnen worden geschetst van de landschapsopbouw en landschapsgenese van Twente vóór 1800, waarbij de fysische geografie, bewoningsgeschiedenis en cultuurlandschapsopbouw bijzondere aandacht krijgen. Vervolgens zal de historisch-maatschappelijke ontwikkeling van Twente in hoofdlijnen worden geschetst, toegespitst op de ontwikkeling van demografie en sociale gelaagdheid als ook op de geschiedenis van het markenstelsel. De bijbehorende onderzoeksvraag 1 is als volgt geformuleerd: *Welke ontwikkelingen hebben landschap en samenleving in Twente in hoofdlijnen doorgemaakt vóór 1800, wanneer we ons toespitsen op de fysische geografie, de bewoningsgeschiedenis, de sociale gelaagdheid en het markenstelsel?* Deze vraag is onderverdeeld in drie deelvragen:

1.1 Welke grote lijnen zijn te schetsen in de geogenese, bewoningsgeschiedenis en cultuurlandschapsgeschiedenis van Twente vanaf het Pleistoceen tot en met de Vroegmoderne Tijd?

1.2 Welke ontwikkeling heeft de samenleving van Twente in de Vroegmoderne Tijd in grote lijnen doorgemaakt en op welke manier ontstond daarbij de sociale gelaagdheid die in de 19^e eeuw zichtbaar is?

1.3 Welke ontwikkeling maakte het markenstelsel in Twente door vóór 1800 en op welke wijze verliepen de markeverdelingen in deze regio in grote lijnen tijdens de 19^e eeuw?

Onderzoeksthema B - Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850

Aan de hand van een detailstudie van de marke Denekamp zal worden geprobeerd om de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: *Hoe hebben het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de desbetreffende marke zich ontwikkeld in de periode vóór, tijdens en na de markenverdelingen en welke verschillen tussen de aanwezige sociale bevolkingsgroepen zijn daarbij zichtbaar?* De deelvragen waar deze onderzoeksvraag in uiteenvalt betreffen:

2.1 Hoe was het cultuurlandschap van de marke Denekamp in de periode 1800-1850 in hoofdlijnen opgebouwd en in welke landschapseenheden is de toenmalige marke onder te verdelen?

2.2 Welke sociale groepen kwamen voor in de toenmalige marke Denekamp en hoe uitte deze gelaagdheid zich in het grondbezit ter plekke?

2.3 Welke ontwikkelingen in het landgebruik en het lokale cultuurlandschap zijn in de periode 1800-1850 zichtbaar?

2.4 Welke differentiatie is zichtbaar in de ontwikkeling van het landgebruik en het cultuurlandschap van verschillende sociale groepen in de marke Denekamp vóór, tijdens en na de markeverdelingen?

Onderzoeksthema C - Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850

Aan de hand van een detailstudie van de marke Groot Driene zal worden geprobeerd om de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: *Hoe hebben het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de desbetreffende marke zich ontwikkeld in de periode vóór, tijdens en na de markeverdelingen en welke verschillen tussen de aanwezige sociale bevolkingsgroepen zijn daarbij zichtbaar?* De deelvragen waar deze onderzoeksvraag in uiteenvalt betreffen:

3.1 Hoe was het cultuurlandschap van de marke Groot Driene in de periode 1800-1850 in hoofdlijnen opgebouwd en in welke landschapseenheden is de toenmalige marke onder te verdelen?

3.2 Welke sociale groepen kwamen voor in de toenmalige marke Groot Driene en hoe uitte deze gelaagdheid zich in het grondbezit ter plekke?

3.3 Welke ontwikkelingen in het landgebruik en het lokale cultuurlandschap zijn in de periode 1800-1850 zichtbaar?

3.4 Welke differentiatie is zichtbaar in de ontwikkeling van het landgebruik en het cultuurlandschap van verschillende sociale groepen in de marke Denekamp vóór, tijdens en na de markeverdelingen?

Onderzoeksthema D - Samenhang tussen sociale stratificatie en landschap binnen de marken Denekamp en Groot Driene vergeleken

Binnen het laatste onderzoeksthema vindt de vergelijking plaats tussen de marke Denekamp en Groot Driene om zo de verschillen tussen de marken, wanneer het gaat om de samenhang tussen ontwikkelingen binnen sociale stratificatie en het landschap, bloot te leggen. Behalve het benoemen van de verschillen wordt ook geprobeerd deze verschillen te verklaren. De centrale vraag (onderzoeksvraag 4) binnen dit thema luidt: *Waarin verschillen de marken Denekamp en Groot Driene wanneer het gaat om de invloed van de sociale stratificatie van samenleving en grondbezit op zowel het grondgebruik als de cultuurlandschapsontwikkeling vóór, tijdens en na de markenverdelingen en welke meer algemene modelmatige conclusies kunnen hieruit worden getrokken voor toekomstige studies in andere marken van Twente of regio's elders?* Deelvragen zijn:

4.1 Hoe verschilden de marken Denekamp en Groot Driene in de eerste helft van de 19^e eeuw op het gebied van sociale stratificatie, grondbezitsverhoudingen, grondgebruik en landschapsontwikkeling? (comparatief onderzoek)

4.2 Welke differentiërende rol heeft de sociale gelaagdheid in beide marken hierbij gespeeld? (verklarend onderzoek)

4.3 Welke meer algemene modelmatige conclusies kunnen uit dit comparatieve onderzoek worden getrokken ten aanzien van de invloed van sociale gelaagdheid op de landschapsontwikkeling in andere marken van Twente en regio's elders?

1.6 Theoretisch kader

Zoals duidelijk is geworden in de paragraaf betreffende de afbakening van het onderzoek zijn deze twee marken gekozen omdat zij verschillend zijn in de ligging ten opzichte van de textielcentra en in de mate van 'oud' grootgrondbezit:

- Situatie A (Denekamp): Veel 'oud' grootgrondbezit en ver gelegen van textielcentra.
- Situatie B (Groot Driene): Weinig 'oud' grootgrondbezit en dicht gelegen bij textielcentra.

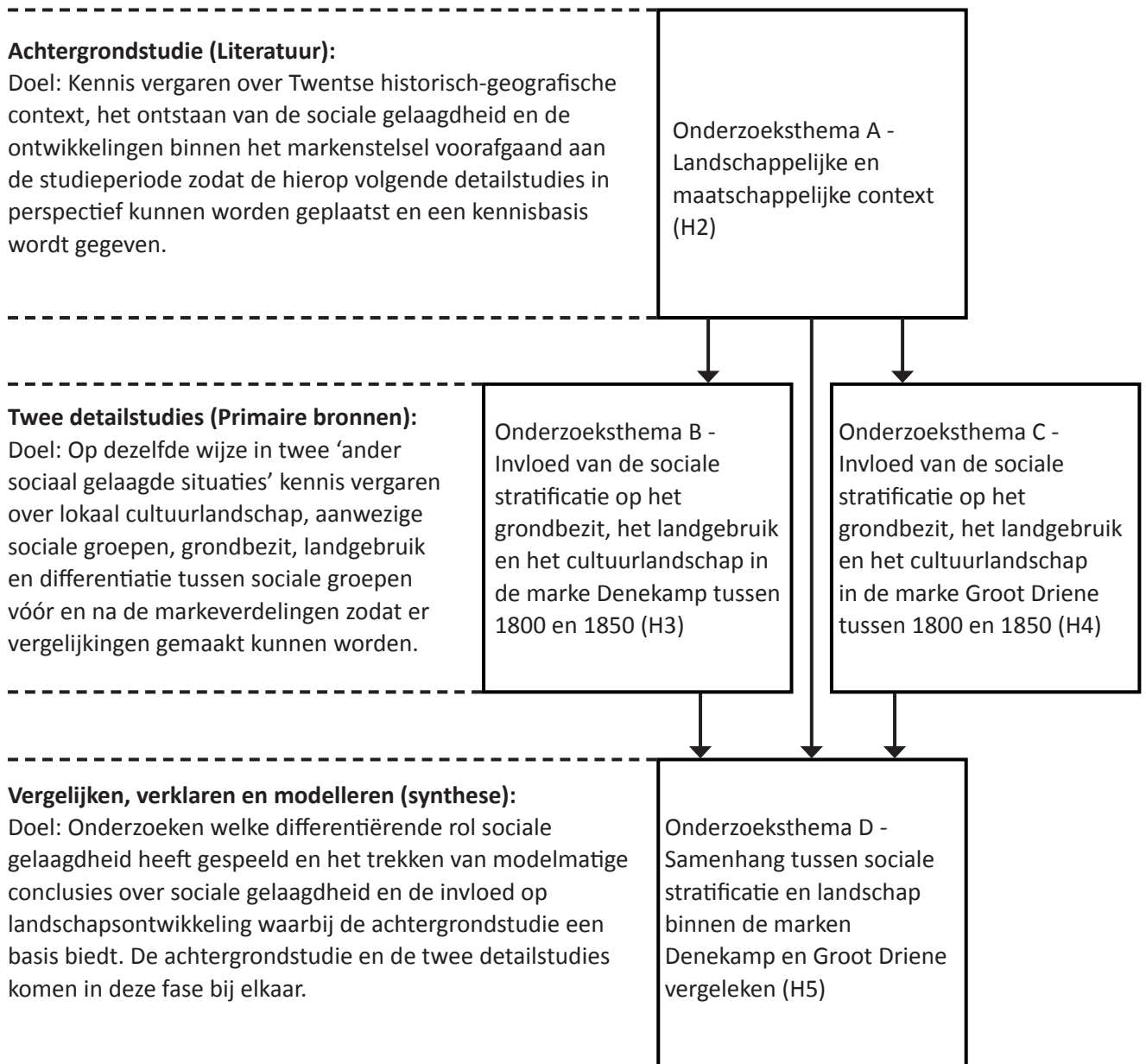
Naar verwachting komen deze verschillen tot uiting in het landschap. De onderstaande hypothesen zijn opgesteld aan de hand van persoonlijke gesprekken met de amateurhistoricus Woolderink.⁸⁰

Sociale laag	Landgebruik vóór markerverdelingen	Landgebruik toebedeelde grond
Patriciaat (incl. fabrikanten)	Bos en landgoederen	Bos en landgoederen
Gewaarde landbouwers; grote ongewaarde landbouwers; kleine ongewaarde landbouwers	Bouwland, weideland en hooiland (en eventueel tuin)	Weideland
Geestelijke / maatschappelijke instellingen of personen; gewaarde niet-landbouwers; ongewaarde niet-landbouwers	Weideland en tuin	Weideland

Tabel 1.2 - De eerste hypothese: de verwachting is dat er een samenhang is tussen het landgebruik en verschillende sociale lagen.

Situatie	Invloed sociale gelaagdheid op landschap
A (Denekamp)	Door het grootgrondbezit van het patriciaat zal er veel toebedeelde grond bebost worden
B (Groot Driene)	Door minder grootgrondbezit zal er veel grond in gebruik worden genomen als weide. De fabrikanten - zij hebben minder grond in bezit dan het patriciaat van Denekamp - zullen hun nieuwe land bebossen

Tabel 1.3 - De tweede hypothese: de verwachting is dat er in de periode 1800-1850 in Denekamp veel bos is aangeplant en er relatief weinig grond in gebruik is als weide waarbij Groot Driene een contrast vormt met veel weide en minder bos.

Tabel 1.4 - De samenhang tussen de onderzoeksthema's en de volgorde van het scriptie-onderzoek. Door eerst een achtergrondstudie (thema A) te doen kunnen de twee detailstudies (thema's B en C) beter in perspectief geplaatst worden. Hier volgt de synthese (thema D) op waarin de voorgaande thema's bij elkaar komen.

1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden

De aanpak van het scriptie-onderzoek is schematisch afgebeeld (tabel 1.4). Er zijn drie fases te onderscheiden waarin de eerste vooral bestaat uit literatuuronderzoek. Deze studie vormt een kennisbasis voor de volgende twee fases. De tweede fase bestaat uit twee detailstudies waarin vooral primaire bronnen gebruikt worden. De derde fase vormt de synthese waarin de vorige twee fases bij elkaar komen. Op de hierop volgende pagina's is in schematische vorm per deelvraag de te gebruiken methode en de aan te halen of te gebruiken bronnen beschreven (tabel 1.5).

Thema	Onderzoeksvraag	Methoden	Bronnen
A. Landschappelijke en maatschappelijke context	<i>1.1 Welke grote lijnen zijn te schetsen in de geogenese, bewoningsgeschiedenis en cultuurlandschaps-geschiedenis van Twente vanaf het Pleistoceen tot en met de vroegmoderne tijd?</i>	Literatuurstudie; cartografie; GIS	Van der Velde, 2011; Van Beek, 2010; Demoed, 1987; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; Geomorfologisch Kaart Nederland.
A. Landschappelijke en maatschappelijke context	<i>1.2 Welke ontwikkeling heeft de samenleving van Twente in de vroegmoderne tijd in grote lijnen doorgemaakt en op weke manier ontstond daarbij de sociale gelaagdheid die in de 19^e eeuw zichtbaar is?</i>	Literatuurstudie	Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970; Bieleman, 2008; Slicher van Bath, et al. 1970; Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001; Trompetter & Van Zanden (artikel door Van Zanden).
A. Landschappelijke en maatschappelijke context	<i>1.3 Welke ontwikkeling maakte het markenstelsel in Twente door vóór 1800 en op welke wijze verliepen de markeverdelingen in deze regio in grote lijnen tijdens de 19^e eeuw?</i>	Literatuurstudie; cartografie; GIS	Demoed, 1987; Slicher van Bath, 1945 (Mensch en gemeenschap); Eijken, 1993; Spek, 2004; Heringa, 1985; Trompetter & Van Zanden, 2001; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

<p>B. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>2.1 Hoe was het cultuurlandschap van de marke Denekamp in de periode 1800-1850 in hoofdlijnen opgebouwd en in welke landschapseenheden is de toenmalige marke onder te verdelen?</i></p>	<p>Cartografie; GIS</p>	<p>Geomorfologische kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Het Actueel Hoogtebestand Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.</p>
<p>B. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>2.2 Welke sociale groepen kwamen voor in de toenmalige marke Denekamp en hoe uitte deze gelaagdheid zich in het grondbezit ter plekke?</i></p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p><i>Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.</i></p>
<p>B. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>2.3 Welke ontwikkelingen in het landgebruik en het lokale cultuurlandschap zijn in de periode 1800-1850 zichtbaar?</i></p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p><i>Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).</i></p>

<p>B. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Denekamp tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>2.4 Welke differentiatie is zichtbaar in de ontwikkeling van het landgebruik en het cultuurlandschap van verschillende sociale groepen in de marke Denekamp vóór, tijdens en na de markeverdelingen?</i></p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p><i>Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).</i></p>
<p>C. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>3.1 Hoe was het cultuurlandschap van de marke Groot Driene in de periode 1800-1850 in hoofdlijnen opgebouwd en in welke landschapseenheden is de toenmalige marke onder te verdelen?</i></p>	<p>Cartografie; GIS;</p>	<p>Geomorfologische kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Het Actueel Hoogtebestand Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.</p>
<p>C. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850</p>	<p><i>3.2 Welke sociale groepen kwamen voor in de toenmalige marke Groot Driene en hoe uitte deze gelaagdheid zich in het grondbezit ter plekke?</i></p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p><i>Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.</i></p>

<p>C. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850</p>	<p>3.3 Welke ontwikkelingen in het landgebruik en het lokale cultuurlandschap zijn in de periode 1800-1850 zichtbaar?</p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p>Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).</p>
<p>C. Invloed van de sociale stratificatie op het grondbezit, het landgebruik en het cultuurlandschap in de marke Groot Driene tussen 1800 en 1850</p>	<p>3.4 Welke differentiatie is zichtbaar in de ontwikkeling van het landgebruik en het cultuurlandschap van verschillende sociale groepen in de marke Denekamp vóór, tijdens en na de markeverdelingen?</p>	<p>Cartografie; GIS; Archiefonderzoek</p>	<p>Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).</p>

D. Samenhang tussen sociale stratificatie en landschap binnen de marken Denekamp en Groot Driene vergeleken	<i>4.1 Hoe verschillen de marken Denekamp en Groot Driene in de eerste helft van de 19^e eeuw op het gebied van sociale stratificatie, grondbezitsverhoudingen, grondgebruik en landschapsontwikkeling? (comparatief onderzoek)</i>	Cartografie; GIS; Archiefonderzoek	
D. Samenhang tussen sociale stratificatie en landschap binnen de marken Denekamp en Groot Driene vergeleken	<i>4.2 Welke differentiërende rol heeft de sociale gelaagdheid in beide marken hierbij gespeeld? (verklarend onderzoek)</i>	Literatuuronderzoek; Cartografie; GIS; Archiefonderzoek	
D. Samenhang tussen sociale stratificatie en landschap binnen de marken Denekamp en Groot Driene vergeleken	<i>4.3 Welke meer algemene modelmatige conclusies kunnen uit dit comparatieve onderzoek worden getrokken ten aanzien van de invloed van sociale gelaagdheid op de landschapsontwikkeling in andere marken van Twente en regio's elders?</i>	Literatuuronderzoek; Cartografie; GIS; Archiefonderzoek	

Tabel 1.5 - De samenhang tussen de 4 thema's, onderzoeksvragen -methoden en bronnen.

2

Landschappelijke en historisch- maatschappelijke context

2.1 Inleiding

De merken Denekamp en Groot Driene zijn in een groter 'verhaal' te plaatsen. Het is belangrijk om - vóór het onderzoek te specifiek op deze merken te richten - meer te begrijpen over de landschapsontwikkeling en de aanwezige sociale lagen van heel Twente. Soms is het zelfs nuttig om uit te *zoomen* tot het gebied van Oost-Nederland (Twente, Salland en Achterhoek). Verder is het belangrijk de werking van het markestelsel binnen Twente te begrijpen. In dit hoofdstuk gaat het om het grotere verhaal. In de hierop volgende hoofdstukken zijn de twee individuele merken het onderwerp van studie.

2.2 Korte landschapsbiografie Twente

Fysische-geografische ondergrond Twente

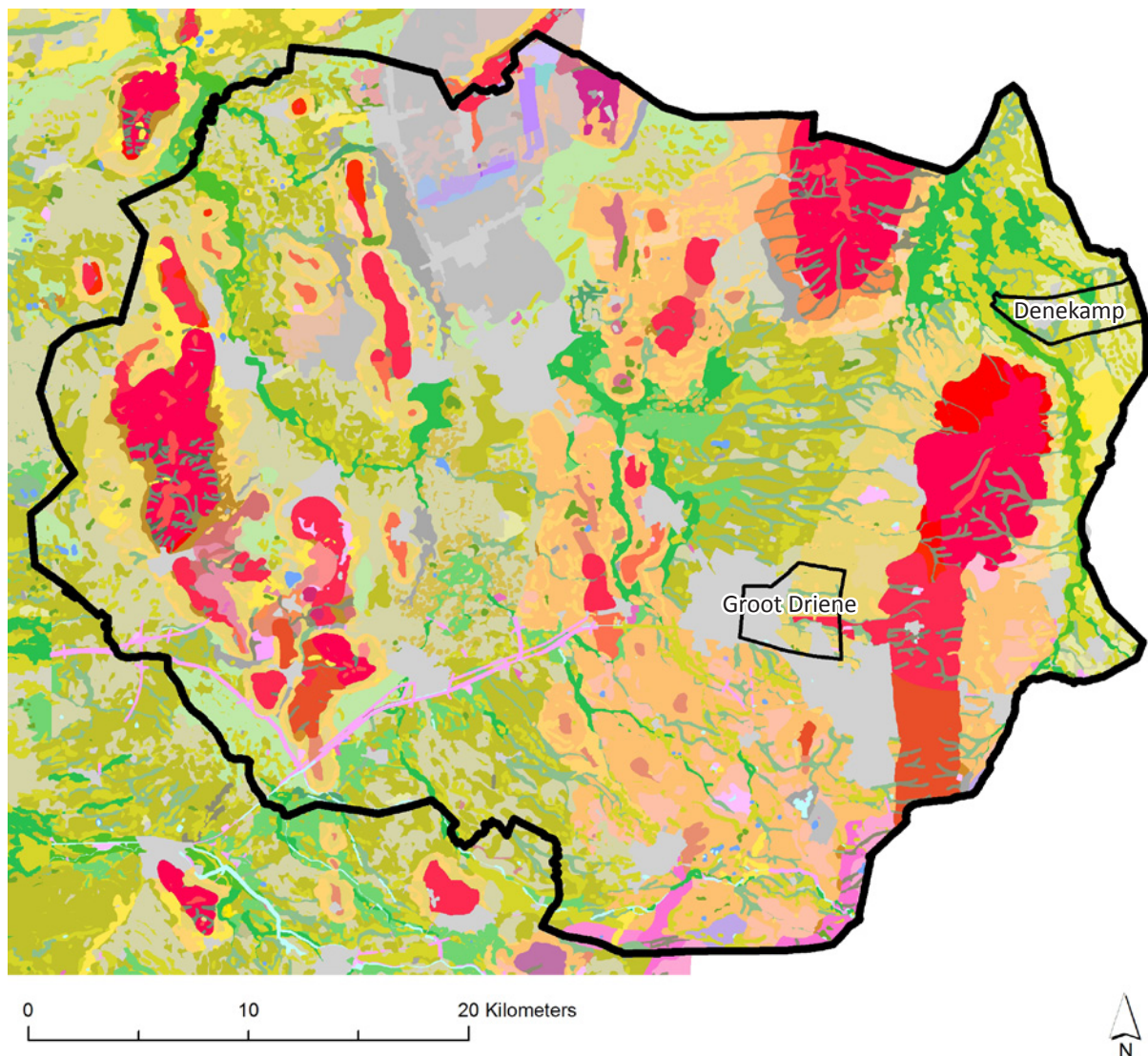
Het fysisch-geografische landschap van Oost-Nederland en ook van Twente is voor het grootste deel gevormd vanaf de één na laatste ijstijd, het Saalien. Tijdens dit gedeelte van het Pleistoceen was het klimaat voor het grootste deel van de tijd te omschrijven als een poolklimaat of een toendraklimaat.¹ Binnen het Saalien vond landijsbedekking plaats tussen 170.000 en 140.000 BP.² Hierbij werd grond plaatselijk omhoog gestuwd tot stuwwallen. Bij dit proces werden tongbekkens gevormd waaruit de geërodeerde grond afkomstig was.³ Wanneer het landijs ging smelten vond er erosie plaats, hierbij werden laagtes tussen de hoge stuwwallen opgevuld met afzettingen zoals keileem.⁴ Volgens Van der Velde ligt het keileem ten opzichte van Drenthe dieper in de ondergrond of is deze

1 Van der Velde, 2011, 33.

2 Van Beek, 2010, 137.

3 Van Beek, 2010, 137.

4 Van Beek, 2010, 139.

Afbeelding 2.1 - De geomorfologische kaart van Twente met marke Denekamp in het noord-oosten en marke Groot Driene. De stuwwallen (rood) vormen een belangrijk deel van Twente waarbij te zien is dat er gordeldekzand omheen is gelegen en verschillende (droog)dalen van de stuwwallen aflopen. Bron: Geomorfoloogisch Kaart Nederland.

al geërodeerd.⁵ Ook de laatste ijstijd – het Weichselien (circa 115.000-10.000 BP) – heeft het Oost-Nederlandse landschap medegevormd.⁶ Van Beek onderscheid in zijn werk drie ‘processen’ die in deze periode sterke invloed hebben gehad op de vorming van het fysisch-geografische landschap: sneeuwmeltwater, permafrost en eolische processen.⁷ Het is belangrijk om te vermelden dat er in deze periode in Oost-Nederland geen sprake was van landijsbedekking. Sneeuwmeltwater zorgde voor smeltwaterdalen richting glaciële bekkens. Door permafrost kon het water niet in de bodem zakken en zorgde zo voor diepe dalen.⁸ Er vond sedimentatie plaats aan de voet van de stuwwal in de vorm van een puinwaaier. Wat betreft Twente gaat het dan om bijvoorbeeld het Bekken van Hengelo.⁹ Tijdens het Weichselien zijn bovendien grote delen van Oost-Nederland bedekt met

5 Van der Velde, 2011, 33.

6 Van Beek, 2010, 141.

7 Van Beek, 2010, 141.

8 Van Beek, 2010, 141.

9 Van Beek, 2010, 142.

dekzand, waarbij om de stuwwalen soms gordeldekzand ontstond.¹⁰ Van Beek maakt wel duidelijk dat voorgenoemde processen zich naast elkaar afspeelden: *'Dekzanden zijn verspoeld geraakt en smeltwaterafzettingen zijn door de wind opgenomen en tot ruggen gevormd'*.¹¹ Tijdens het Holoceen waren er andere processen die het landschap veranderden. Het landschap raakte begroeid door het zachtere klimaat. Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor de rivieren. De dalen van deze rivieren, deels al gevormd in het Pleistoceen, kennen eigen landschapseenheden. Van Beek noemt: *'kronkelwaarden, restgeulen, oeverwallen, crevasses, overstromingsvlaketen en rivierkommen'*.¹² Veel van deze voorgenoemde processen hebben betrekking op grote delen van Oost-Nederland. Maar wat is typerend voor de fysieke geografie van Twente en meer specifiek Oost-Twente? Volgens Van Beek is het landschap van Oost-Twente te typeren als een *'stuwwal- en grondmorenelandschap'*.¹³ Van Beek omschrijft dit landschap als volgt: *'Kenmerkend is dat de stuwwallen zijn opgestuwd uit tertiaire afzettingen (kleien en leemhoudende zanden) en dat over grote oppervlakten keileem voorkomt, ook op de stuwwallen. De slechte doorlatendheid van de ondergrond heeft geresulteerd in een dicht stelsel van ook tegenwoordig nog watervoerende beken, die vanaf de stuwwallen en grondmoreneruggen stagnerend en oppervlakkig afstromend grond- en regenwater afvoeren naar laaggelegen dekzand- en smeltwatervlakten. De grondmorenewelvingen zijn bedekt met dekzand. Het dekzandpakket volgt gedeeltelijk de morfologie van het keileem-oppervlak maar is ook tot ruggen opgestoven'*.¹⁴ Verder vormt volgens Van der Velde het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo een apart landschap welke onderverdeeld wordt door beekdalen, hierlangs zijn dekzandruggen ontstaan.¹⁵ Ook benoemt hij het landschap van de rivier de Dinkel. Deze rivier heeft zijn loop vaak verlegd waardoor een landschap is ontstaan van rivierduinen die worden onderbroken door opgevolde restarmen van de rivier.¹⁶

Hoofdlijnen van de nederzettings- en landschapsontwikkeling van Twente vanaf de midden-bronstijd

Het leven van akkerbouw en veeteelt betekent niet dat er al gelijk sprake was van een min of meer vaste woonplek. Volgens Van Beek is daar pas vanaf het begin van de midden-bronstijd meer sprake van, met name op de stuwwallen en de grotere dekzandeilanden.¹⁷ De kleinere dekzandruggen kenden een veel minder continue bewoningsgeschiedenis. Hij stelt verder dat de meeste van deze nederzettingen onder de plaggendecken van de huidige essen en enken liggen.¹⁸ Van der Velde stelt verder dat het *celtic fields* systeem wat betreft Oost-Nederland alleen een bestaan kon hebben op de grotere dekzandruggen.¹⁹ Interessant is dat hij verder stelt dat voor Oost-Nederland er wellicht sprake was van kleinschalige en extensief gebruikte akkercomplexen (kleinschalige *celtic fields*).²⁰ Hoewel de latere essen en enken de belangrijkste plekken voor nederzettingen leken te vormen moet dit volgens Van Beek genuanceerd worden. Zo stelt hij dat niet alleen op de grotere dekzandruggen en rivierduinen nederzettingen waren, maar ook in de directe omgeving kleinere en minder vruchtbare plekken werden ontgonnen.²¹ Volgens Van der Velde vond er een verschuiving plaats tussen de de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd. In deze periode is het gebruik van akkers van extensief naar

10 Van der Velde, 2011, 33-34.
 11 Van Beek, 2010, 143.
 12 Van Beek, 2010, 144.
 13 Van Beek, 2010, 149.
 14 Van Beek, 2010, 149.
 15 Van der Velde, 2011, 34.
 16 Van der Velde, 2011, 34.
 17 Van Beek, 2010, 417.
 18 Van Beek, 2010, 417.
 19 Van der Velde, 2011, 75.
 20 Van der Velde, 2011, 75.
 21 Van Beek, 2010, 420.

intensief verschoven. Dit is volgens hem mede mogelijk door het bemesten van akkers om zo de vruchtbaarheid te faciliteren.²²

Waar in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd de nederzettingen vaak waren gesitueerd in lagere delen van het landschap, komt deze locatiekeuze volgens Van Beek in midden- en laat Romeinse tijd bijna niet meer voor. Hij stelt dat in deze periode een locatievoorkeur bestond voor de hogere delen van zandruggen.²³ Van Beek beschrijft een *'uniform nederzettingssysteem in de midden- en laat-Romeinse tijd'* waarbij *'Het 'diffuse' laat-prehistorische nederzettingssysteem dat gedomineerd werd door 'zwervende' Einzelhöfe werd vervangen door grotere en meer plaatsvast nederzettingen, die op hoge delen van grote dekzandruggen en rivierduinen gesitueerd waren'*.²⁴ Ook Van der Velde gaat er van uit dat de nederzettingen en de akkers centraler op een dekzandrug zijn komen te liggen in deze periode.²⁵ Een andere belangrijke ontwikkeling binnen deze periode (ijzertijd tot en met Romeinse tijd) wordt geschetst door Van Beek waarbij hij ingaat op een toenemende erosie binnen de hogere zandgronden in Oost-Nederland door een samenspel combinatie van bewoning, ontbossing en bodemdegradatie.²⁶ Ook omschrijft hij in zijn studie de verschuiving van relatief dichtbeboste gebieden naar open en half-open landschappen tussen de late prehistorie en de Romeinse tijd.²⁷

Van der Velde beschrijft dat in de 8^e eeuw nederzettingen juist meer plaatsvast werden. Een ander belangrijk proces dat hij beschrijft betreft de christianisering. De christianisering had landschappelijke gevolgen: *'Deze christianisering uitte zich in de inrichting van een kerkelijk landschap waarvan de (niet verplaatsbare) kerkgebouwen en kloostergoederen de meest in het oog springende elementen vormen'*.²⁸ Een belangrijke ontwikkeling vond plaats vanaf de late middeleeuwen met het ontstaan van essen en enken. Volgens Van Beek zijn essen te omschrijven als: *'open, deels gemeenschappelijke gebruikte landbouwarealen met specifiek landschappelijke en historisch-geografische kenmerken, die op zijn vroegst een oorsprong in het begin van de late middeleeuwen kennen'*.²⁹ Van Beek benadrukt terecht dat het belangrijk is het begrip niet te verwarren met het plaggendek. Deze omschrijft hij als: *'een minimaal 50 centimeter dik pakket cultuurgrond, dat is gevormd als gevolg van bemesting met een mengesel van mest en zandhoudende plaggen'*.³⁰ Van der Velde omschrijft dat vanaf de 9^e eeuw veel van deze essen gesticht werden.³¹ Verder omschrijft hij het verplaatsen van erven naar lagere flanken van de zandruggen in de loop van de 13^e eeuw.³² De plaggendekken zijn op grotere schaal in Twente aanwezig vanaf de zestiende en de zeventiende eeuw waarbij deze al eerder op minder grote schaal voorkomen.³³

Van Beek gaat in zijn studie in op ontwikkelingen in de late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Hij omschrijft onder andere een toename van havezaten, en kastelen.³⁴ Deze waren vaak in de lagere delen van het landschap gesitueerd. Verder benoemt hij het stichten van kloosters en kapellen binnen het rurale gebied vanaf de 12^e eeuw.³⁵ Een belangrijke ontwikkeling met een grote landschappelijke

22 Van der Velde, 2011, 75.

23 Van Beek, 2010, 440.

24 Van Beek, 2010, 442.

25 Van der Velde, 2011, 127.

26 Van Beek, 2010, 495.

27 Van Beek, 2010, 503.

28 Van der Velde, 2011, 187.

29 Van Beek, 2010, 505.

30 Van Beek, 2010, 505.

31 Van der Velde, 2011, 187.

32 Van der Velde, 2011, 189.

33 Van Beek, 2010, 506.

34 Van Beek, 2010, 507.

35 Van Beek, 2010, 507.

impact betreffen de ingrepen in de waterhuishouding zoals: ‘modificaties van beeksystemen, de bouw van watermolens en de aanleg van weteringen en dijken’.³⁶ Van Beek omschrijft dat tussen de 16^e en 17^e eeuw de lagere delen van het landschap op grote schaal ontgonnen werden. Hierbij omschrijft hij het het opener worden van het landschap door ‘boskap, overbeweiding en doelbewuste ontginningen’.³⁷ De markeverdelingen leidden in de negentiende eeuw tot ontginningen van de eerdere markegronden.³⁸ Hier werd in 1837 mee begonnen nadat het Koninklijk Besluit van dat jaar bekend werd.³⁹ Demoed benadrukt dat de meeste markeverdelingen plaats hebben gevonden in de jaren 1840-1860.⁴⁰

2.3 Politieke, economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen

Politiek-bestuurlijke ontwikkelingen rond de eerste helft van de 19e eeuw

De politiek-bestuurlijke geschiedenis van Overijssel is in hoofdlijnen uiteengezet door Fehrmann in een artikel genaamd Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw in het boek *‘Geschiedenis van Overijssel’*.⁴¹ Fehrmann begint zijn artikel in de Franse tijd: *‘Toen in januari 1795 voor onze Engelse, Hannoveraanse en Hessische bondgenoten de vlucht namen voor de uit het zuiden oprukkende Franse legers en stadhouder Willem V de wijk naam naar Engeland, stortte de oude Republiek der Zeven verenigde Nederlanden ineen. De omwentelingsgezinden in ons land – bekend onder de naam Patriotten, die stellig niet de meerderheid, maar wel een belangrijk part van het denkend deel van de natie achter zich hadden – grepen hun lang verbeide kansen en namen de macht over [...] Het patroon, volgens hetwelk dit geschiedde, was vrijwel overal gelijk. Revolutionaire comités – voortgekomen uit naar Frans model gevormde clubs – dwongen in de steden (een vriendelijke aanmaning was bijna altijd voldoende) – de zittende regenten tot aftreden en vervingen deze door Provisionele Representanten van het Volk, zoals de weidse titel van deze nieuwe machtshebbers luidde. Tegenstand werd nergens geboden; de revolutie verliep onbloedig’*.⁴²

Binnen dit scriptie-onderzoek is sociale gelaagdheid een belangrijk thema. Het lijkt een logische gedachte dat met het overnemen van veel bestuurlijke functies door ‘naar Frans model gevormde clubs’ het gelijkheidsideaal snel tot haar recht kwam. Fehrmann maakt echter duidelijk dat de nieuwe bestuurders alsnog behoorden tot de ‘rijke en zeer rijke burgerij’.⁴³ En hoewel de adel haar bestuurlijke functies niet kon behouden, werden in de nieuwe situatie de boeren en de dorpsbewoners nog altijd vertegenwoordigd door ‘aristocratische grootgrondbezitters’.⁴⁴

Het einde van de Franse tijd omschrijft Fehrmann als volgt: *‘Toen Hultman op 19 mei 1813 werd geïnstalleerd, was het einde van de Franse overheersing reeds in zicht: Napoleons nederlaag in Rusland was algemeen bekend geworden. Na de slag bij Leipzig in oktober 1813 moest hij heel Duitsland ontruimen op 9 november 1813 overschreden de eerste ongeregelde Russische troepen – kozakken – de grens van Overijssel. Bij het vernemen van dit nieuws trokken de burgerlijke ambtenaren uit geheel Twenten en ook uit Zwolle weg en weken eveneens de militaire commandanten uit naar het gebied achter de linker IJsseloever’*.⁴⁵

36 Van Beek, 2010, 507-508.

37 Van Beek, 2010, 508.

38 Van Beek, 2010, 508.

39 Demoed, 1987, 65.

40 Demoed, 1987, 65.

41 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970.

42 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 181.

43 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 181.

44 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 181.

45 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 188-189.

Na de Franse tijd werd besloten dat vanuit nationaal niveau uniforme reglementen mochten worden opgesteld voor de provincies en de gemeenten. Wat dat betreft was er een stap vooruitgezet; er was geen sprake van een terugkeer naar het *'particularisme'*.⁴⁶ Het eerder genoemde gelijkheidsideaal zette zich echter niet door op alle gebieden. Er kan zelfs gesproken worden van een stap terug waarbij de Statenleden werden benoemd door vertegenwoordigers van drie standen: *'de Ridderschap, de Drie Steden en de Landeigenaar'*.⁴⁷ Toch kwam er even later – met de introductie van de provinciale wet van 6 juli 1850 - een einde aan deze manier van vertegenwoordiging. Er werd vanaf die tijd door *'rechtstreekse verkiezingen'* een volksvertegenwoordiging gekozen. Het gevolg was dat: *'niet alleen aanzienlijken, maar ook goeode burgers kiezen en gekozen' konden worden: 'Ook in Overijssel brak nu een grote tijd voor de liberalen aan'*.⁴⁸

Economische ontwikkelingen rond de eerste helft van de 19e eeuw

De onderzoeksperiode voor deze scriptie is beperkt tot de periode van circa 1800 tot circa 1850. Deze periode vormt een belangrijke episode in de Twente geschiedenis voor zowel de sociale gelaagdheid als het landschap. In zijn werk *'Boeren in Nederland, geschiedenis van de landbouw 1500-2000'* schetst Bieleman een helder beeld van de economisch-agrarische veranderingen in deze periode.⁴⁹ De periode 1800-1850 vormt een economisch interessante periode die volgde op een periode van *'stagnatie en contractie'*.⁵⁰ Voor het midden van de 17e eeuw was namelijk sprake van een depressie in de agrarische sector waarbij *'de landbouwproducten over het algemeen sterker daalden dan die van nijverheidsproducten'*.⁵¹ In deze voorgenoemde periode nam het aantal inwoners in Overijssel - in contrast met vele andere provincies in Nederland - sterk toe waarbij vooral sprake was van een groei van het aantal niet-gewaarde boeren.⁵² Later, in de 18e eeuw, was er op veel meer plekken sprake van bevolkingsgroei.⁵³ Interessant in de periode van 1750 tot en met 1950 zijn verder de innovaties binnen de landbouw. Bieleman noemt in zijn werk de volgende vernieuwingen: *'[...] de verbreiding van de aardappelteelt. Maar ook de teelt van voedergewassen als knollen en klaver, naast de verbreiding van de rijenteelt en de verbetering van de bestaande typen ploegen, brachten de productiviteit in de akkerbouw in die periode op een hoger plan'*.⁵⁴ Dankzij deze vernieuwingen, maar ook dankzij een grotere vraag naar landbouwproducten stegen de prijzen die de boeren voor hun producten kregen, vooral in de periode van de Franse Tijd.⁵⁵

Wanneer Bieleman in zijn werk specifiek ingaat op Overijssel komen nog een aantal interessante punten naar voren die de periode 1800 tot en met 1850 markeren. Zo werden - door de betere omstandigheden tegen het einde van de 18e eeuw - veel pachtboeren zelf eigenaar van een erf.⁵⁶ Ook nam de rendabiliteit van landbouw toe door een lager peil van de pachtprijs, een (relatieve) daling van de lonen en een stijging van de graanprijzen welke volgens Bieleman in combinatie met een meer liberaal gedachtegoed tot de verdeling van de markegronden hebben geleid.⁵⁷ Over het algemeen leidde in het begin de markeverdelingen nog niet tot veel ontginningen (door behoefte aan mest).

46 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 189.

47 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 189.

48 Slicher van Bath, et al. (artikel door Fehrmann), 1970, 191.

49 Bieleman, J. (2008).

50 Bieleman, J. (2008), p. 139.

51 Bieleman, J. (2008), p. 139.

52 Bieleman, J. (2008), p. 139.

53 Bieleman, J. (2008), p. 141.

54 Bieleman, J. (2008), p. 141.

55 Bieleman, J. (2008), p. 148.

56 Bieleman, J. (2008), p. 238.

57 Bieleman, J. (2008), p. 238-239.

Pas later, rondom het begin van de 20e eeuw, kwam het tot veel ontginningen door de opkomst van de kunstmest.⁵⁸ Een belangrijke ontwikkeling specifiek in Twente vormt de textielnijverheid. Deze kon juist in Twente plaatsvinden door lagere lonen dan in de stad en het ontbreken van stedelijke belastingen.⁵⁹ Deze nijverheid zorgde voor een snelle bevolkingsgroei waarbij het aantal boerenhuishoudens constant bleef maar het aantal keuters toenam.⁶⁰

Sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen rond de eerste helft van de 19e eeuw

Slicher van Bath heeft veel over de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen binnen Overijssel en Twente geschreven. De studieperiode voor dit scriptie-onderzoek betreft grofweg de eerste helft van de 19^e eeuw. Aan de periode voorafgaan aan de studieperiode – de tweede helft van de 18e eeuw – omschrijft Slicher van Bath een wat betreft sociale omstandigheden *‘onheilspellende toestand’*: *‘In de tweede helft van de achttiende eeuw kon van een onheilspellende toestand worden gesproken de bevolkingsgroei was vastgelopen in een grote, alom verspreide armoede, de agrarische productie van granen en dierlijke producten was onvoldoende toegenomen, zodat er een duidelijk voedselgebrek was ontstaan. De beide voornaamste takken van nijverheid, de textiel en de turfgraverijen verkeerden in moeilijkheden, de vorming van nieuw kapitaal was ver ten achter gebleven. Huisvesting, onderwijs en medische en geestelijke verzorging lieten te wensen over’*.⁶¹ Trompetter is het niet eens met deze zwarte omschrijving: *‘Wanneer we nu de geconstateerde ontwikkelingen vergelijken met het door Slicher van Bath geschetste beeld, dan blijkt de Twentse landbouw veel dynamischer geweest te zijn dan hij veronderstelde. Het areaal bouwland steeg zelfs sterker dan de bevolking. Van een dreigende Malthusiaanse crisis was geen sprake. Alleen bij een volledige misoogst, in combinatie met hoge prijzen, zoals enige malen in de jaren 1770 voorkwam, liep de ‘spanning’ tussen de middelen van bestaan en de bevolkingsomvang hoog op, maar deze crises waren van incidentele, niet van structurele aard’*.⁶²

Slicher van Bath stelt verder dat in de periode van het begin van de 17e tot het einde van de 18e eeuw de adel aan betekenis verliest.⁶³ Trompetter onderstreept dit in zijn artikel *‘Burgers en boeren – Geld en Grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente 1760-1832’* onderdeel van het boek *‘Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850). Elf studies’*.⁶⁴ Hij nuanceert echter verdere uitspraken van Slicher van Bath waarbij Trompetter stelt dat er verschillende fasen onderscheiden moeten worden. Zo was er tot 1750 sprake van een langzame *‘doch gestage afbrokkeling’*, waarbij de adel de helft van haar grondbezit verloor.⁶⁵ Het waren in die tijd volgens Trompetter vooral burgers die de goederen kochten. Hierna waren het echter vooral boeren die de adellijke goederen kochten. Een derde fase die Trompetter omschrijft betreft de verkoop van de goederen van *‘de voormalige Ridderschap en de provinciale domeingoesden’*.⁶⁶ Ook deze goederen werden voor het grootste deel door boeren gekocht. Boeren konden dit doen omdat *‘de boeren als gebruiker van de grond een veel hogere prijs voor konden betalen dan anderen’*. De grotere complexen die in het bezit van de adel waren werden echter gekocht door rijke burgers waarbij Trompetter aanneemt dat er sprake was van speculatieve drijfveren.⁶⁷ Maar hoe waren de boeren in staat zoveel grond te kopen? Trompetter omschrijft dit

58 Bieleman, J. (2008), p. 239-240.

59 Bieleman, J. (2008), p. 251.

60 Bieleman, J. (2008), p. 251-252.

61 Slicher van Bath, et al. 1970, 167.

62 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 64.

63 Slicher van Bath, et al. 1970, 165-166.

64 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 84-86.

65 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 84-86.

66 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 84-86.

67 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 84-86.

als volgt: *'De groei van het eigendom der boeren was alleen mogelijk omdat er voldoende aanbod van kapitaal was om deze aankopen te financieren. Puur bedrijfseconomisch gerekend betekende de aankoop van de boerderij dat de kosten omhoog gingen: de afschrijving op het geïnvesteerde kapitaal lag hoger dan de betaalde pacht. De relatief hoge inkomens van de boeren, vooral in de periode 1800-1809, hebben een dubbele rol gespeeld. Voor de boeren betekenden deze hoge inkomens dat deze zonder echte zorgen met betrekking tot rentebetaling grote investeringen konden doen. Over aflossing hoefde men zich geen zorgen te maken, lening konden tientallen jaren gecontinueerd worden. Tegelijkertijd betekende het ook voor de kapitaalverschaffers dat er een voldoende zekerheid bestond met betrekking tot de rentebetaling.'*⁶⁸

Luiten van Zanden gaat in zijn artikel *'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse'*, ook in op de boerenklasse die vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw meer en meer eigenaar werd van de door hen bewerkte grond. Hij stelt het niet alleen vast maar hij zoekt ook een verklaring: *'De verklaring van deze radicale verschuiving in de structuur van het grondbezit is gevonden in de analyse van de pachtprizen, de lonen, de graanprizen en het ondernemersinkomen. Door de stagnatie van de nominale pachten, de daling van de lonen en de sterke stijging van de graanprizen nam het ondernemersinkomen van boeren in de tweede helft van de 18de eeuw sterk toe. De koopprijs die boeren voor erven en landerijen wilden betalen werden hierdoor aanmerkelijk hoger dan de waarde die deze landerijen voor de verpachters hadden. Boeren werden hierdoor de vrijwel enige kopers op de grondmarkt, verpachters (de overheid, de adelen en de burgerij) deden er goed aan hun grondbezit te liquideren.'*⁶⁹

Er is volgens Van Zanden dus een *'opkomst van een eigenerfde boerenklasse'*. Maar wat doet dat nu daadwerkelijk met de sociale stratificatie in Overijssel? Van Zanden stelt dat deze ontwikkeling de tegenstellingen binnen het platteland juist heeft vergroot. Deze mening motiveert hij als volgt: *'Alleen de grotere boeren die een surplus voor de markt produceerden, hebben van de stijging van de graanprizen kunnen profiteren. Als men de in dit artikel gepresenteerde fragmentarische gegeven mag geloven, hebben deze boeren hun bedrijf weten uit te breiden. De keuters, die voor hun levensonderhoud ten dele ook afhankelijk waren van de arbeidsmarkt, zijn door de daling van de lonen juist achteruit gegaan in de economische positie.'*⁷⁰

2.4 Het markestelsel in Oost-Nederland

Oorsprong en werking markestelsel

Over het ontstaan van het markestelsel is veel geschreven en er zijn in de afgelopen decennia verschillende bevindingen gedaan. Het begrip marke is te herleiden naar het woord *marca* wat volgens Slicher van Bath oorspronkelijk: '[...] merk, merkteeken, grens, het door een grens omsloten gebied [...]'.⁷¹ Eijken omschrijft dat eerder onder het begrip marke werd verstaan: '[...] het complex van ongecultiveerde en onverdeelde terreinen (heiden, weiden, vennen, bossen, zandgraverijen) dat bij een buurschap of andere landbouwnederzetting lag en door de rechthebbenden gemeenschappelijk werd gebruikt'.⁷² Later werd volgens hem met een marke ook de buurschap bedoeld waar de marke volgens hem onderdeel van was. Deze definitie van het woord marke is echter terecht weerlegd door Heringa.

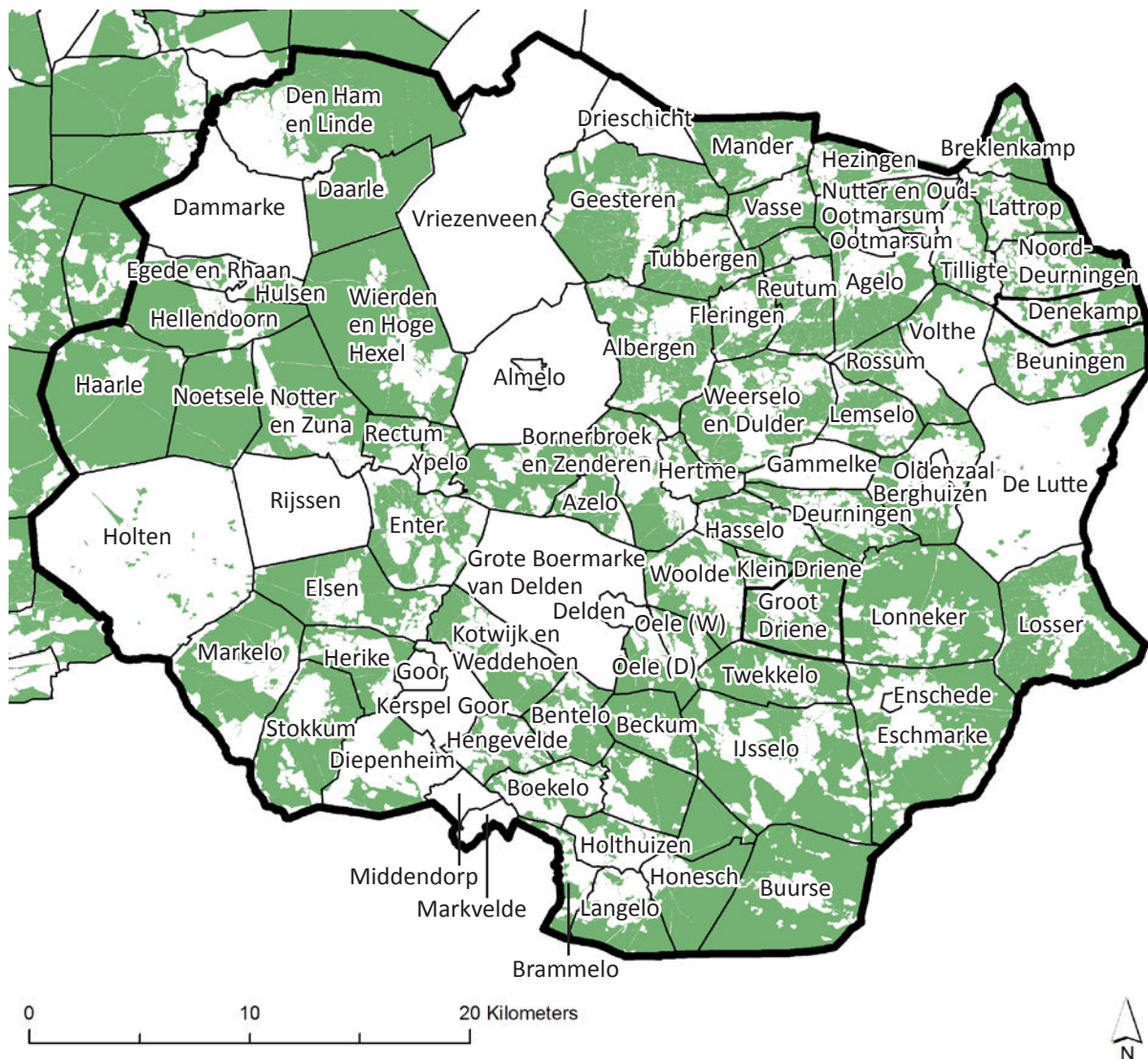
68 Trompetter & Van Zanden (artikel door Trompetter), 2001, 84-86.

69 Trompetter & Van Zanden (artikel door Van Zanden), 2001, 32.

70 Trompetter & Van Zanden (artikel door Van Zanden), 2001, 33-34.

71 Slicher van Bath, 1945, Mensch en gemeenschap, 56.

72 Eijken, 1993, 578.

Afbeelding 2.2 - De in 1832 aanwezige markegronden van Twente. Een groot deel van Twente bestond in die tijd uit woeste collectieve markegronden. Te zien is dat de markeverdelingen zich niet tegelijkertijd voltrokken waarbij in 1832 de marken van onder andere Dammarke, Holten, Rijssen, Vriezenveen, Drieschicht, Almelo, Grote Boermarke van Delden, Delden, Goor, Middendorp, Markevelde, Ootmarsum, Gammelke, Volthe en De Lutte voor het grootste deel verdeeld zijn. Dat is in die tijd voor Denekamp en Groot Driene nog niet het geval. Bron: (bronbestand bewerkt in ArcGIS): Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Binnen dit scriptie-onderzoek wordt wat betreft het woord 'marke' de definitie van Heringa gebruikt die hij uiteenzet in het artikel *Lijnen en stippellijnen in de geschiedenis van de buurschap* wanneer hij ingaat op het Drentse woord 'marke': *Het Drentse woord marke betekent nooit marke-organisatie, maar alleen grens of gebied. [...] Marke bekent dus gebied van een buurschap, in welke posities van autonomie ook.*⁷³ Verder maakt Heringa de volgende interessante opmerking: *Buurschap, kluft en marke zijn geen termen met een vaste 'staatsrechterlijke' betekenis, zoals in onze staat provincie en gemeente die hebben. Er is meer dat vloeiend is. Men moet zich niet voorstellen dat het historische Drenthe volledig in buurschapsmarken is opgedeeld, zelfs niet in marken van volledige autonome buurschap 'van de hoogste orde'. In de eerste plaats was er een aantal holten, bossen*

73 Heringa, 1985, 76.

die niet eigendom waren van de buur van één buurschap, maar van gewaarden die in een aantal naastbijliggende dorpen woonden of ook van kloosters en adellijke huizen verderaf, en die beheerd werden door deze markegenoten of hun volmachten [...].⁷⁴

Eén van de argumenten die Slicher van Bath gebruikt voor de plaatsing van het ontstaan van de marken in de dertiende eeuw is de toename van de bevolking en de hiermee samenhangende afname van ongecultiveerde gronden. Deze vormen mogelijk een belangrijk drijfveer voor het oprichten van marken. Volgens Slicher van Bath kwamen de woeste gronden - nodig voor plaggenbemesting en het weiden van vee - steeds meer onder druk te staan, waardoor de eigenaren werden gedwongen hun rechten te beschermen.⁷⁵ Spek geeft in zijn proefschrift aan dat het bovenstaande argument van de toegenomen druk op de woeste gronden moeilijk te bewijzen is, maar sluit het ook niet uit.⁷⁶ Hij geeft vooral aan dat - wanneer dit inderdaad het geval zou zijn - *'[...] deze toegenomen druk als een proces te zien dat meerdere eeuwen omspande'*. Hoewel het proefschrift van Spek en het voorgenoemde artikel van Heringa vooral Drenthe beslaan lijken de bovengenoemde redeneringen ook voor Twente te kunnen opgaan.

De werking van het markestelsel

Binnen het werk *Compendium van het Overijssels recht vóór 1811* gaat Eijken in op de werking van het markestelsel.⁷⁷ Onder andere benoemt hij de markegenoten, welke volgens hem alleen de gebruikers van de gewaarde (of volle) erven betroffen.⁷⁸ De andere 'ingezetenen' binnen de marke waren dus geen gewaarden.⁷⁹ Als aanvulling hierop gaf Spek in een persoonlijk gesprek aan: *'Niet alle gewaarden hoefden noodzakelijkerwijs in de eigen marke te wonen. Aanvankelijk was dat doorgaans wel het geval, maar door vererving of verkoop konden erven, of delen daarvan, ook in handen komen van mensen buiten de marke. Zo kon het gebeuren dat één of meer externe grootgrondbezitters zoals stedelingen, buitenplaatseigenaren, of andere elites in de loop der tijd zelfs meer dan de helft van het aantal waardelen in marke bezaten, waardoor zij feitelijk zelfstandig konden beslissen over het beheer'*.⁸⁰

Andere sociale verscheidenheid ontstond in gevallen waarbij de gewaarden hun boerderijen verpachtten aan anderen. Deze pachters werden 'meiers' of 'meierluiden' genoemd. Zij hadden dus de facto, de gebruiksrechten in de marke die bij het desbetreffende waardeel hoorde, terwijl de eigenaren de jure, de rechten, bezaten.⁸¹ Andere 'ingezetenen' welke niks te maken hadden met een gewaarde boerderij en welke woonden in onderkomens op markegrond werden 'kotters', 'keuters', 'koveners', bisitters' of 'brinckzitters' genoemd. Zij bezaten doorgaans geen waardelen of minder dan een kwart waardeel.⁸²

De vergaderingen waarbij 'marke-aangelegenheden' en 'buurschapskwesties' werden besproken werden 'holtsprake' of 'holting' genoemd.⁸³ Deze termen verwijzen naar de tijd dat de vergaderingen nog op een open plek in het bos (holt) plaatsvonden.⁸⁴ Verder werden er 'gezworenen' of 'schutters'

74 Heringa, 1985, 76-77.

75 Eijken, 1993, 579.

76 Spek, 2004, 104.

77 Eijken, 1993.

78 Eijken, 1993, 579.

79 Eijken, 1993, 579.

80 Spek, persoonlijke communicatie, 21 augustus 2016.

81 Eijken, 1993, 579.

82 Eijken, 1993, 579-580.

83 Eijken, 1993, 581.

84 Spek, persoonlijke communicatie, 21 augustus 2016.

benoemd, vaak voor de periode van één jaar.⁸⁵ Deze werden benoemd zodat zij konden controleren of de mensen binnen de marke zich aan het markerecht hielden en of de beslissingen van het markebestuur werden nageleefd.⁸⁶ Een soort politie-functie dus. Uiteindelijk is het markerecht te omschrijven als: '[...] *het geheel van bepalingen van gewoonterecht dat gewoonlijk in de 15de of 16de eeuw officieel door erfgenamen en burens was vastgesteld en vervolgens door nieuwe bepalingen was gewijzigd en/of aangevuld*'.⁸⁷ Waarbij volgens Spek de voorgenoemde situatie al enkele eeuwen eerder te plaatsen is dan in de '15de of 16de eeuw' en in plaats van 'was vastgesteld' zou er volgens hem 'op schrift gesteld' moeten staan omdat mondelinge afspraken over het beheer van collectieve gronden waarschijnlijk al veel eerder bestonden (waarschijnlijk al in de prehistorie).⁸⁸ De eerder genoemde 'holting' (markegerecht) werd gehouden onder leiding van de 'markerichter' waarbij erfgenamen (gewaarden) of 'burens' in naam van de erfgenamen aanwezig waren.⁸⁹ Het proces verliep volgens van Eijken als volgt: '[...] *onder voorzitterschap van een rechter die om een vonnis vroeg of door een ander liet vragen, dat vervolgens voorgesteld werd door een 'oordeelwijzer' en al dan niet werd goedgekeurd door de 'omstanders'*'.⁹⁰ De uitkomsten van een dergelijke 'holting' werden beschreven in markeboeken.

Markeverdelingen

Het markestelsel is tot een einde gekomen met de markeverdelingen in de negentiende eeuw. Dit is niet overal op gelijke wijze en in dezelfde periode gebeurd. Eijken stelt zelfs dat er al voor 1795 sprake was van verdeling en hierop volgende ontginning van woeste gronden binnen een aantal marken.⁹¹ Luiten van Zanden gaat uit van een steeds verder gaande democratisering waarbij '*De jaarlijkse markevergadering veranderde van een bijeenkomst van burgers, adellijke grootgrondbezitters en geestelijken tot een vergadering van de eigenlijke buurschap, waaraan boeren en keuters naast een enkele grootgrondbezitter deelnamen*'.⁹² Verder benoemt Luiten van Zanden het in de achttiende eeuw opkomende liberalisme. Binnen deze beweging stond onder andere het doel: '*de opheffing van alle instituties die de individuele, onbepaalde beschikkingsmacht over het gebruik van de arbeid, de grond en het kapitaal beperkten*' centraal.⁹³ Meer concrete kritiek van liberalen betrof het benoemen van de onmogelijkheid om de woeste markegrond te ontginnen door de aanwezigheid van het markestelsel.⁹⁴

Uiteindelijk werd binnen de Franse tijd in 1810 een wet vastgesteld waarbij er een regeling kwam om de opheffing van het markegenootschappen mogelijk te maken.⁹⁵ Deze wet vond echter weinig concrete navolging waarbij Demoed vaststelt dat bij vroege markeverdelingen (voor 1837) de wet vrijwel niet wordt genoemd, hij stelt zelfs dat de wet geheel was vergeten.⁹⁶ Vroege ontginning brengt Demoed dan ook niet in verband met deze wetgeving maar met de Staat van den Landbouw welke hierbij hulp bood.⁹⁷ Vroege verdelingen binnen Twente betreffen die van Gammelke, De Lutte en Goor.⁹⁸ De reden waarom juist in deze periode - waarin vooral de heren-gewaarden voorstanders

85 Eijken, 1993, 582.

86 Eijken, 1993, 582.

87 Eijken, 1993, 583.

88 Spek, persoonlijke communicatie, 21 augustus 2016.

89 Eijken, 1993, 584.

90 Eijken, 1993, 584.

91 Eijken, 1993, 585.

92 Trompetter & Van Zanden, 2001, 146.

93 Trompetter & Van Zanden, 2001, 146.

94 Trompetter & Van Zanden, 2001, 147.

95 Trompetter & Van Zanden, 2001, 147.

96 Demoed, 1987, 49.

97 Demoed, 1987, 54.

98 Demoed, 1987, 55.

bleken - verdeeld en ontgonnen werd schrijft Demoed toe aan onder andere 'materiële voordelen'.⁹⁹ Zo hoefde men geen rekening te houden met de ongewaarden (zoals binnen het artikel van 1809 wel het geval was). Verder benoemt Demoed 'bestuurlijke perikelen' als reden waarbij de marken hun publiekrechtelijke functie en daarmee dwangmiddelen voor bijvoorbeeld betalingen verloren.¹⁰⁰ Verder wordt in zijn studie ook de invoering van de grondbelasting op markegronden benoemd.¹⁰¹

In de periode na 1837 was er sprake van een veel groter aantal markeverdelingen in een korte tijd, zo was in 1860 volgens Demoed de meerderheid van de marken verdeeld.¹⁰² Het verzet dat bestond nam af door de ontwikkeling binnen de landbouw in die tijd.¹⁰³ Zo stelt Demoed: '*Door een gunstige prijsontwikkeling van vee en zuivelprodukten kwam het accent meer en meer op de rundveehouderij te liggen; de akkerbouw als geheel maakte in de jaren 1850-1870 goede tijden door*'.¹⁰⁴ Wat betreft de ontginningen in zandgebied ging het vooral om ontginning van lage hei- en broekgronden tot weiland waarbij de rol van de ontginning volgens Demoed vooral voor de afwatering was.¹⁰⁵ Belangrijk is dat hij vermeldt dat er veel woeste gronden niet werden ontgonnen. Verder schrijft Demoed dat de ontginning van lage hei- en weidegronden meer te zien was als '[...] een verbetering van reeds als weiland in gebruik zijnde gronden' dan grote verandering in grondgebruik.

Het markestelsel en sociale gelaagdheid

Van Zanden omschrijft in het artikel '*De paradox van de markegenootschappen. De exploitatie van de gemene gronden in Oost-Nederland 1250-1850*' op een doeltreffende manier de nivellerende werking die het markestelsel in de loop van de tijd kreeg en die tot haar einde kwam op het moment dat de marken verdeeld werden: '*Dit is misschien wel de meest opvallende paradox van de marke: opgezet om het eigendom van de (groot)grondbezitters te beschermen, werd het een organisatie die op den duur vooral de sociaaleconomische positie van de bezitslozen ten goede kwam. De verdeling van de marke werd niet zozeer door de gewaarden aangevochten, maar door de vele keuters die rechten hadden verworven op het gebruik van de markegronden. Het bestaan van deze onverdeelde gronden maakte het voor bezitslozen in Oost-Nederland in de 17^e en 18^e eeuw mogelijk om – vaak met steun van andere boeren, maar soms ook zonder deze steun – een klein bedrijfje op te zetten, brandhout of turf te verkrijgen, vee te weiden [...] De geringe graad van proletarisering van het platteland van Oost-Nederland, waar bijna elk huishouden een stukje grond in gebruik had en beschikte over wat vee, moet dan ook in belangrijke mate aan het voortbestaan van de marken toegeschreven worden. Met de verdeling van de marken na 1837 verdween deze mogelijkheid en kwam ook in dit gebied een proces van proletarisering op gang*'.¹⁰⁶

99 Demoed, 1987, 55.

100 Demoed, 1987, 56.

101 Demoed, 1987, 56-57.

102 Demoed, 1987, 80-81.

103 Demoed, 1987, 81.

104 Demoed, 1987, 81.

105 Demoed, 1987, 82.

106 Trompetter & Van Zanden, 2001, 142.

3

Landschap en sociale gelaagdheid in de marke Denekamp

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt geprobeerd duidelijkheid te krijgen over de sociale gelaagdheid binnen de marke Denekamp en de invloed daarvan op het landschap. Dit gebeurt door te bekijken hoeveel grond de sociale groepen in het bezit hadden, hoe zij deze gebruikten en met name ook hoe dit veranderde tussen 1800 en 1850. De marke Denekamp is - zoals in hoofdstuk 1 in de subparagraaf *Keuze van gebieden voor detailonderzoek* staat vermeld - gekozen als één van de twee onderzoeksgebieden door het aanwezige grootgrondbezit door patriciaat en de ligging ver van de textielcentra. Er worden verschillende bronnen gebruikt waarbij het gaat om onder andere het kadaster zoals de minuutplans, de OAT's en kadastrale leggers, maar ook om voor GIS geschikt-gemaakte bestanden. Zo is het kadaster van 1832 (de minuutplans gekopeld met de OAT's) gebruikt en zijn de nettelplans in GIS handmatig ingetekend. Het kadaster is dus belangrijk, maar minstens net zo belangrijk voor dit hoofdstuk zijn de markeboeken en andere documenten uit de tijd van het markestelsel, zoals een brief waarin de koninklijke goedkeuring voor de verdeling wordt uitgesproken. Ook kaartmateriaal zoals Bonnebladen zijn gebruikt. Belangrijk om te vermelden is dat de hoeveelheid toebedeelde grond door Henk Woolderink is berekend door middel van kadastrale leggers (dit is niet gepubliceerd).

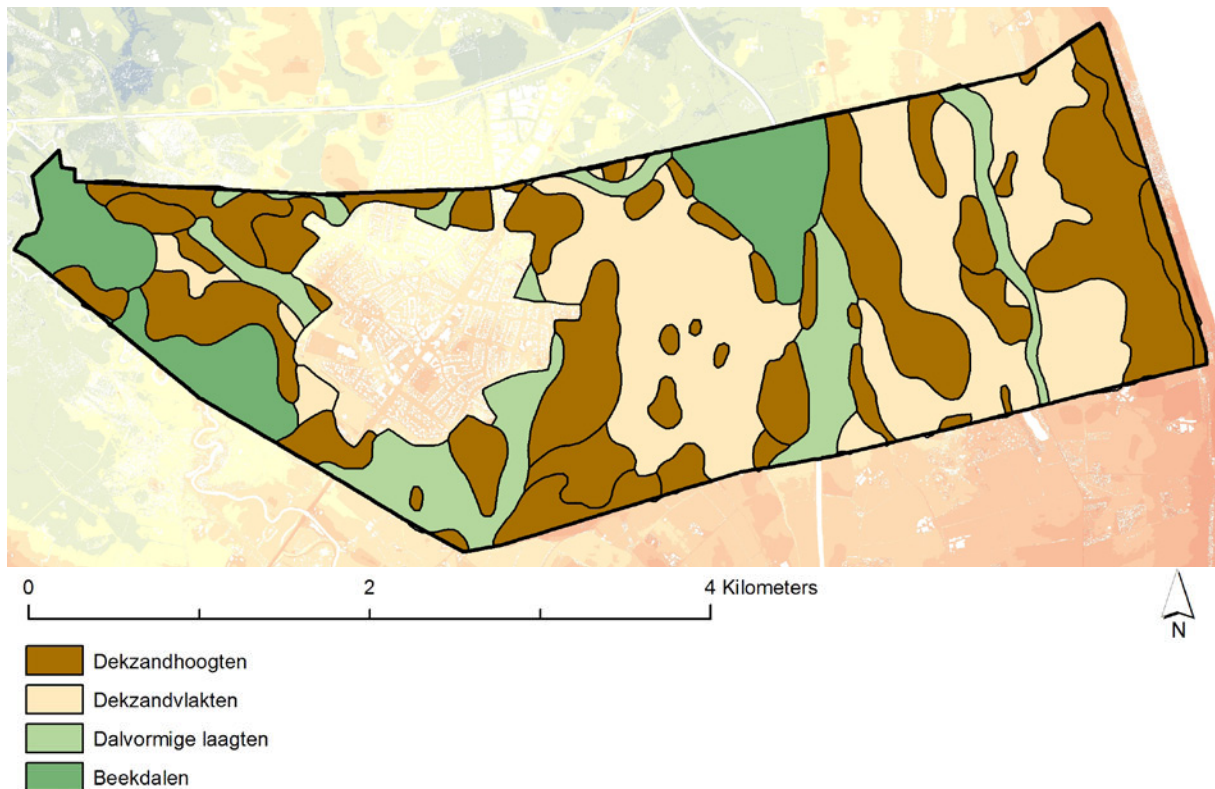
3.2 Landschappelijke ondergrond

Fysisch-geografische ondergrond

De marke Denekamp lag ten oosten van de rivier de Dinkel in Noordoost-Twente. Binnen deze voormalige marke komen geen stuwwallen voor. Wel zijn er zandige rivierafzettingen van de Dinkel en is er ook veel dekzand afgezet. Geomorfologische eenheden die er voorkomen betreffen onder

Hoofdlandschap	Sublandschap	Geomorfologie	Bodem	Hydrologie	Cultuurlandschap rond 1832
A Dekzandlandschap	A.1 Dekzandhoogten	3K14 Dekzandrug (+/- oud bouwlanddek); 3L5 Dekzandruggen (+/- oud bouwlanddek); 4K14 Dekzandrug (+/- oud bouwlanddek)	zEZ21 Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand; Hn21 Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hd21 Haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	V (<40; >120); VI (40-80; >120); VII (>80) VIII (>140)	Bouwland; heide; bos
	A.2 Dekzandvlakte	2M13 dekzandvlakte	HN21 Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ABv Venige beekdalgronden pZg23 Beekeerdgronden; lemig fijn zand	IIIb (25-40; 80-120); IV (>40; 80-120); V (<40; >120)	Heide; weideland; hooiland; bos; bouwland
B Rivierlandschap	B.1 Dalvorm. laagten	2R2 Dalvormige laagte zonder veen	Abv Venige beekdalgronden pZg23 Beekeerdgronden; lemig fijn zand	III (<40; 80-120); IIIb (25-40; 80-120); IV (>40; 80-120)	Hooiland; heide; bos;
	B.2 Beekdalen	2R5 Beekdalbodem zonder veen, rel. laag gelegen 3R7 Beekdalbodem met meanderruggen en geulen	Abv Venige beekdalgronden; ABk Kleiige beekdalgronden pZg23 Beekeerdgronden; lemig fijn zand	III (<40; 80-120); IV (>40; 80-120)	Hooiland; moeras; heide; weideland; bos

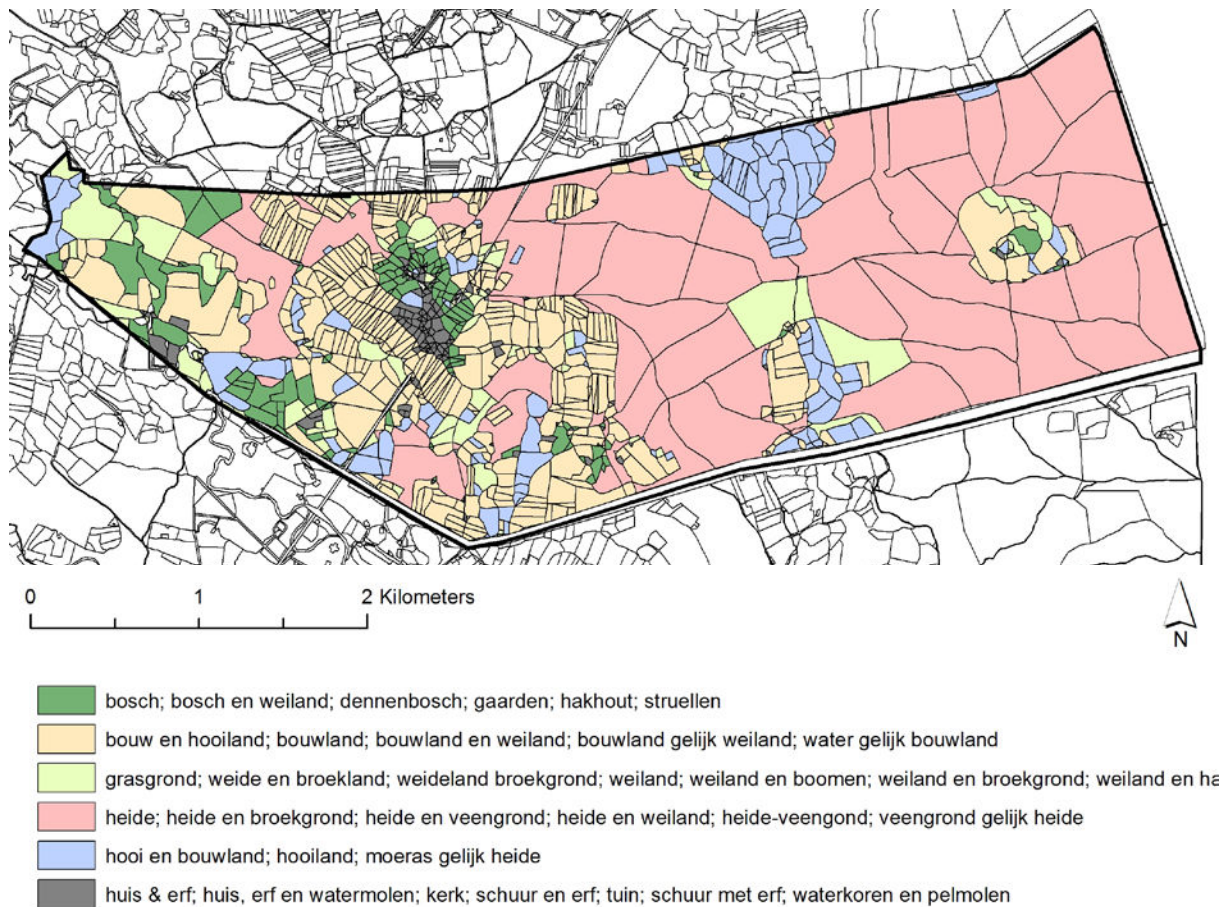
Tabel 3.1 - Matrixtabel met hoofd- en sublandschappen. Bronnen: Geomorfologische Kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; Geomorfologisch Kaart Nederland.

Afbeelding 3.1 - De (sub)landschappen in Denekamp over de AHN -kaart. Bronnen: Matrixtabel met hoofd- en sublandschappen. Bronnen: Geomorfologische Kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy; Geomorfologisch Kaart Nederland.

Afbeelding 3.2 - De percelen van 1832 over de AHN -kaart Denekamp. Bronnen: Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy; <http://www.ahn.nl/index.html>.

Afbeelding 3.3 - Het landgebruik rond 1832 in Denekamp. Bron: Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

andere dekzandruggen en dekzandvlakten. In het westen zijn verschillende beekdalen aanwezig waarbij er in de meeste gevallen sprake is van een droogdal. De rivier De Dinkel maakt onderdeel uit van dit gebied. In het oosten van Denekamp bevinden zich ook dalvormige laagten en de geomorfologische eenheden binnen dit gebied betreffen dalvormige laagten zonder veen en beekdalbodems zonder veen.

Op een kaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland is te zien dat de dekzandruggen hoger gelegen zijn in het landschap. De beekdalen en droogdalen vormen de laagste eenheden van het landschap en de dekzandvlakten zweven hier tussen. Wanneer het over de bodem gaat dan bestaan de dekzandruggen veelal uit hoge zwarte enkeerdgronden. Dit betekent dat de mens er zelf pluggen en mest heeft geplaatst om de grond op deze manier vruchtbaarder te maken. Op de dekzandvlakten is dit niet het geval, de dekzandvlakten bestaan vooral uit veldpodzolgronden. Wanneer het over de droogdalen gaat betreffen het vooral beekkeerdgronden en in het westen is er sprake van kleiige beekdalgronden. Een andere bodem treffen we aan binnen het dal in het oosten waarbij er vooral sprake is van venige beekdalgronden. Dit is echter niet overal het geval aangezien de bodem soms overgaat in beekkeerdgronden. De grondwatertrappen laten een logische samenhang met de geomorfologie zien. Bij de dekzandruggen is het grondwater veelal minstens 140 centimeter van het maaiveld verwijderd. Af en toe is het grondwater dicht bij het maaiveld gelegen en is het grondwater minstens 80 centimeter van het maaiveld verwijderd. Bij de dekzandvlakten ligt het

grondwater logischerwijs dicht bij het maaiveld en is sprake van een afstand tot het maaiveld van 40–80 centimeter (gemiddeld hoogste grondwaterstand) tot meer dan 120 centimeter (gemiddeld laagste grondwaterstand). Bij de droogdalen is soms sprake van een grondwaterstand 25–50 centimeter tot 80-120 centimeter en soms van minder dan 40 centimeter tot 80-120 centimeter.

Landgebruik in relatie met geomorfologie en bodem

Om de relatie tussen landgebruik, geomorfologie en bodem bloot te leggen is het landgebruik in 1832 in kaart gebracht. Hierbij is het gedigitaliseerde bestand van het kadaster (de Minuutplans en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels) gebruikt.¹⁰⁷ Te zien is dat op de dekzandruggen waar over het algemeen hoge zwarte enkeerdgronden aanwezig zijn, logischerwijs bouwland gesitueerd was. Op de dekzandvlakten is bijna overal sprake van heide. De (droog)dalen aan de westzijde laten een grotere variatie zien en hier is sprake van bos, bouwland, hooiland en soms heide. Het dal in het oosten laat een veel minder grote variatie zien waarbij er vooral sprake was van hooiland. De weiden liggen vaak op de grens tussen bouwland, gelegen op de enkeerdgronden, en heide, gelegen op de veldpodzolgronden.

3.3 Introductie sociale lagen

Patriciaat

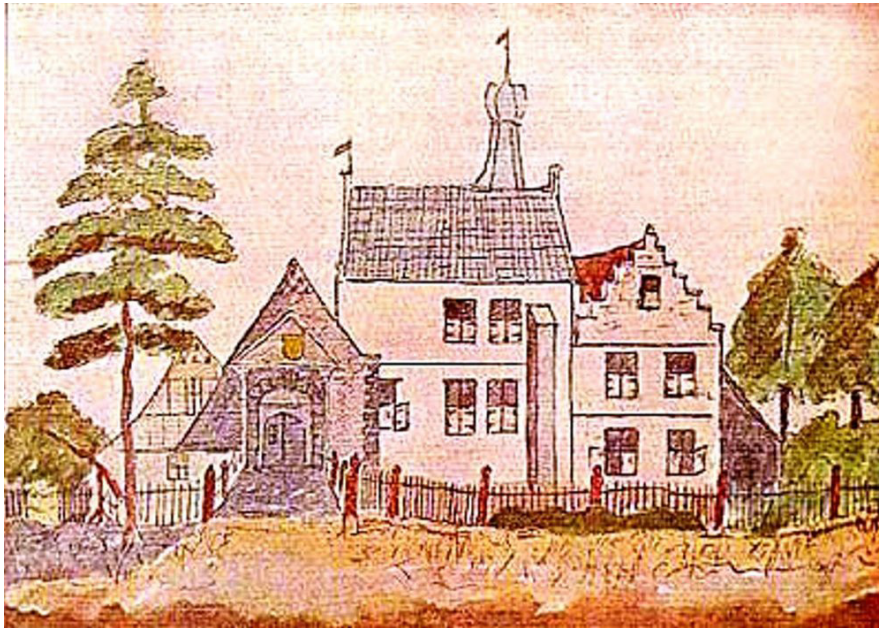
Binnen het patriciaat van de marke Denekamp waren geen fabrikanten aanwezig. Johannes Theunis Roessingh Udink (1805-1858) - afkomstig uit Enschede - was dé grootgrondbezitter binnen de marke Denekamp.¹⁰⁸ Roessingh Udink trouwde in 1828 met Christina Berinda Kemper en een jaar later, in 1829, kocht hij landgoed Singraven.¹⁰⁹ In de tijd dat hij in het bezit was van het landgoed werd het bezit uitgebreid met veel aankopen waardoor er uiteindelijk een complex van terreinen ontstond.¹¹⁰ Toen Roessingh Udink overleed liet hij *'aan zijn vijf kinderen 2 voormalige havezaten, 17 erven en 20 kotters na met een gezamenlijke oppervlakte van ca 1165 ha (in 1829 ca 200 ha).'*¹¹¹

Afbeelding 3.4 - Landgoed Singraven - fotografie Rodin de Lange.

- 107 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans en OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.
 108 HCO Zwolle, toegangnr. 0123, inventarisnr. 2511, aktenr. 54, overlijdensakte.
 109 Renaud, *et al*, 1973, 12-13.
 110 Renaud, *et al*, 1973, 13.
 111 Renaud, *et al*, 1973, 13.

De andere persoon in de marke Denekamp die tot het patriciaat wordt gerekend betreft Johan Fredrik (Friderich) Wubbe(n) (1778-1848).¹¹² Hij kreeg de havezate 'Bögelscamp' in 1826 in het bezit.¹¹³ De uit 1380 daterende havezate zelf is nu niet meer zichtbaar omdat de restanten in 1965 zijn gesloopt door de Stichting Edwina van Heek.¹¹⁴ In 1848 gaat Bögelscamp naar de schoonzoon van Wubben: Johannes van Blanken.¹¹⁵ Een belangrijk gegeven is dat Wubben de markerichter was in de tijd van de studieperiode waarbij hij als eerste in de holtinks wordt genoemd rond 1828.¹¹⁶ In de holtinks staat vermeld dat deze ook plaatsvonden in huis Bögelscamp.¹¹⁷

Afbeelding 3.5 - Bögelscamp (datum onbekend) - geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.regiocanons.nl/overijssel/twente/denekamp/singraven/afbeeldingen/-boegelscamp->

Geestelijke en/of sociale instellingen of personen

In de marke Denekamp waren verschillende vicaries aanwezig. Volgens het Etymologisch woordenboek houdt vicarie de '*jaarlijkse rente uit geestelijke goederen*' in waarbij de vicarie een soort stichting is.¹¹⁸ Voorbeelden zijn de Sint Anthony Vicary en de Sint Catharina Vicary.¹¹⁹ Ook de hervormde kerk had grond in het bezit. Los daarvan wordt in het Kadaster het bezit van de hervormde Pastorie genoemd, waarbij het waarschijnlijk gaat om het onderkomen en de grond van de pastoor. Een sociale instelling die terugkomt in het kadaster betreft de hervormde armen.¹²⁰

Gewaarde landbouwers

Eén van de gewaarde landbouwers betreft Jan Weusthof (1779-1852).¹²¹ Zowel in het kadaster van

112 HCO Zwolle, toegangnr. 0123, inventarisnr. 2510, aktenr. 20, overlijdensakte.

113 'Bijzondere jaartallen in Denekamp en omgeving'. (z.d.), geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.heemkundedenekamp.nl/?show=page&id=45>

114 'Adellijke huizen en havezaten'. (z.d.), geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.regiocanons.nl/overijssel/twente/denekamp/singraven>

115 'Bijzondere jaartallen in Denekamp en omgeving'. (z.d.), geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.heemkundedenekamp.nl/?show=page&id=45>

116 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 26 november 1828.

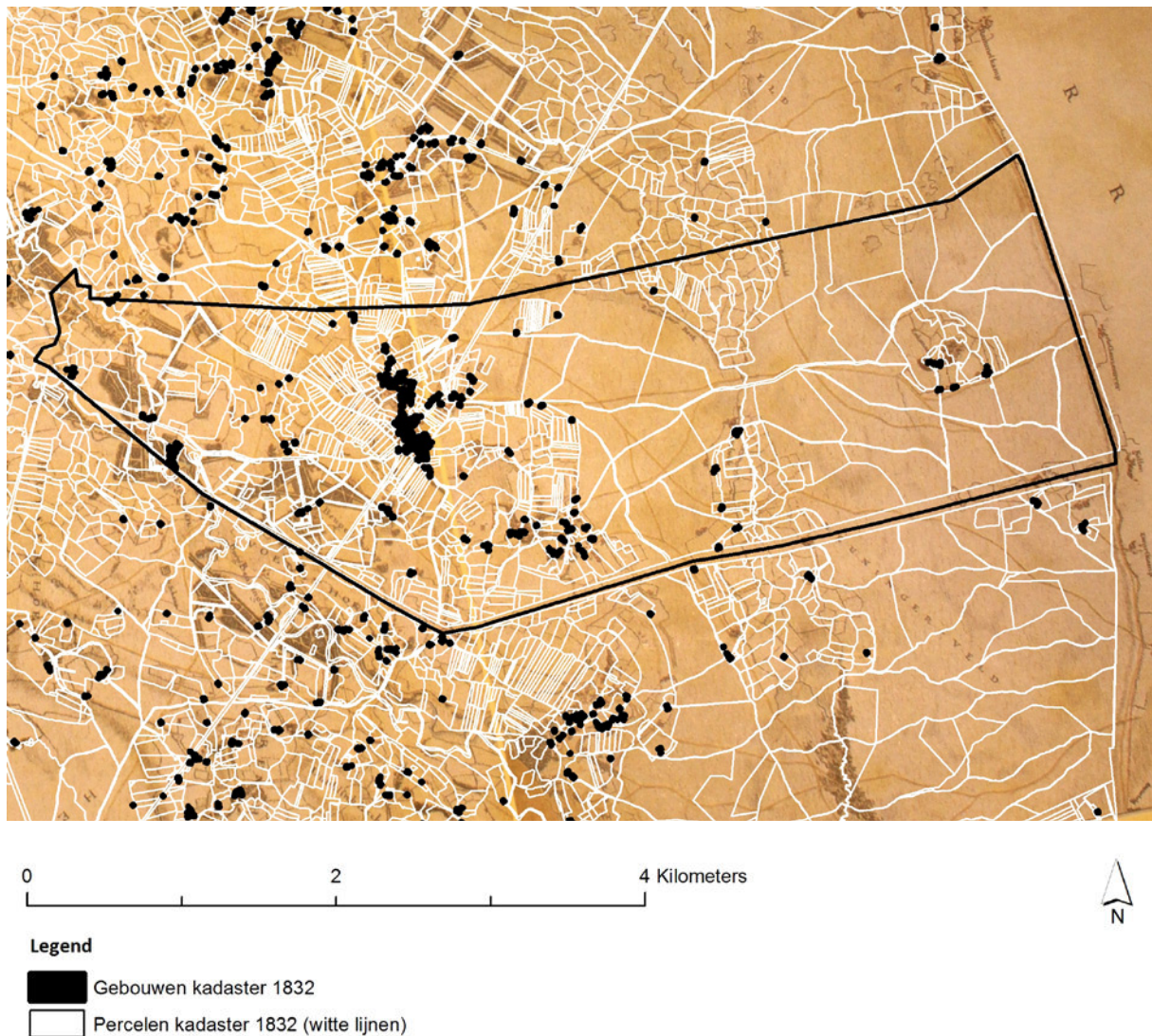
117 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 26 november 1828.

118 Veen & Van der Sijs, 1997, 'Van Dale Etymologisch Woordenboek', geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/vicarie>.

119 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

120 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

121 HCO Zwolle, toegangnr. 0123, inventarisnr. 2510, aktenr. 58, overlijdensakte.

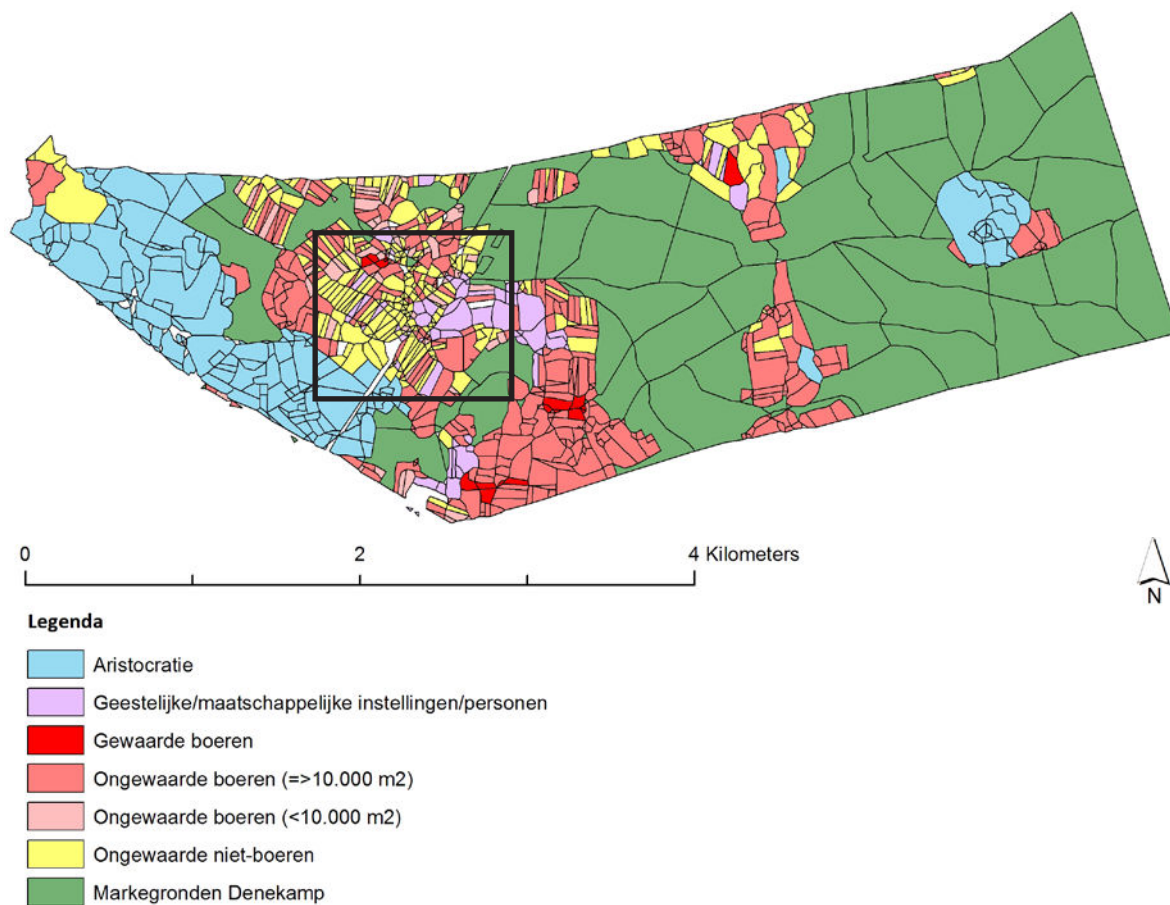
Afbeelding 3.6 - Het dorp Denekamp heeft een centrale positie binnen de markegrenzen, grote steden liggen niet dichtbij. Hottinger kaart (1773-1794) met de percelen en de gebouwen van het kadaster (1832) - Versfelt, 2003; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen en OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

1832 als op de overlijdensakte staat Weusthof als landbouwer vermeld.¹²² Er zijn geen aanwijzingen van nevenactiviteiten. Wel is het duidelijk dat hij altijd bij de holtinks aanwezig was en zo actief deel uitmaakte van het bestuur, dit is bijvoorbeeld 1 november 1842 het geval.¹²³ Ook Lambertus Rondhuis maakt onderdeel uit van deze categorie en is ook in de bovengenoemde holtinks terug te vinden als aanwezig. Ook hij staat als landbouwer omschreven in het kadaster.¹²⁴ Interessant is het gegeven dat een aantal personen die wel als gewaarden zijn aangewezen binnen de markeboeken, niet allemaal als grondeigenaren binnen de marke Denekamp zijn terug te vinden. Waarschijnlijk hadden zij alleen nog de rechten op de grond maar was het daadwerkelijke bezit van iemand anders óf zij verpachtten de grond waarbij - zoals in hoofdstuk 2 ook beschreven is - de gewaarden de *jure* (rechten) bezaten en de gebruikers de *facto* (gebruiksrechten).

122 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.;HCO Zwolle, toegangnr. 0123, inventarisnr. 2510, aktenr. 20, overlijdensakte.

123 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 1 november 1842.

124 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Afbeelding 3.7 - Het landgebruik rond 1832 in de marke Denekamp. Te zien is het grondbezit van Roessingh Udink (patriciaat) in het westen en het oosten. Ten zuiden van het dorp ligt het grondbezit van Wubben (patriciaat). Ver van het dorp hebben de grotere landbouwers veel bezit maar nabij het dorp is er veel bezit van niet-boeren en kleine landbouwers. Opvallend is het dat niet-boeren ook nog redelijk wat grondbezit buiten het dorp hebben. Bronnen: Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

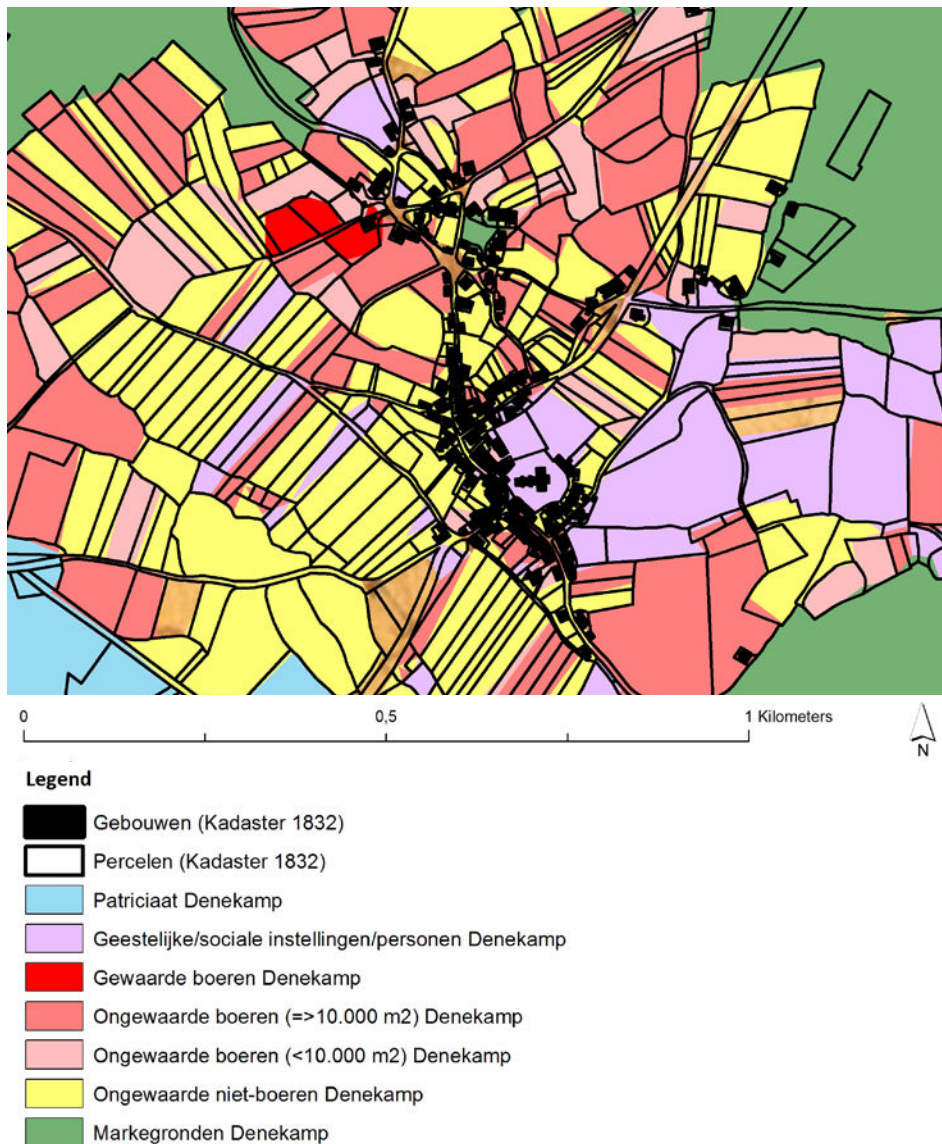
Ongewaarde landbouwers

De ongewaarde landbouwers zijn niet terug te vinden als gewaarden. Dit betekent niet dat zij geen rechten hadden in de marke wat betreft bijvoorbeeld het weiden van de schapen. Zoals hierboven genoemd kan het zo zijn dat veel landbouwers binnen dit onderzoek bestempeld als 'ongewaard' wel degelijk gebruiksrechten binnen de marke genoten. In onderstaande paragrafen wordt ook nog onderscheid gemaakt tussen grote- en kleine ongewaarde landbouwers. Opvallend is het dat er vrijwel geen landbouwers uitschieters vormen wat betreft grondbezit. Wel is er een tweedeling te ontdekken, waarbij de landbouwers met meerdere percelen en in totaal meer dan 1 hectare grond, gevestigd zijn buiten het dorp.¹²⁵ De landbouwers met minder dan één hectare grond zijn vrijwel allemaal in of dicht nabij het dorp Denekamp gesitueerd. Wellicht zijn zij naast landbouwer wanneer het gaat om eigen grond ook dagloner.

Niet-landbouwers

Er zijn geen gewaarde niet-landbouwers aan te wijzen die geen onderdeel uitmaken van het patriciaat. Vandaar dat binnen de marke Denekamp er alleen de groep 'ongewaarde' niet-

125 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Afbeelding 3.8 - Het landgebruik rond 1832 in het dorp Denekamp. Er is veel grondbezit van niet-boeren zoals timmermannen en kleermakers en smeden in het dorp Denekamp. Ook vrijwel alle geestelijke en sociale instellingen zijn er gevestigd. Ongewaarde boeren hebben ook een deel van het grondbezit in het dorp in handen. Het patriciaat is afwezig en de gewaarde boeren zijn bijna niet aanwezig in het dorp. Bronnen: Markeboek Denekamp (scans van Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Afbeelding 3.9 - Het huidige centrum van Denekamp - fotografie Rodin de Lange.

landbouwers bestaat. De groep bestaat uit mensen met verscheidene beroepen die veelal in het dorp zijn gevestigd. Echter bezitten sommigen ook grond buiten het dorp. De beroepen betreffen bijvoorbeeld kleermaker (Hermannes Elferink), logementhouder (Jean Georg Borgert), bakker (Albertus Keizer), timmerman (Jan Hendrik Molensteeg) en tapper (Jannes Kock).¹²⁶ De niet-landbouwers die bouwland en hooiland buiten het dorp in bezit hadden, bezaten vrijwel allemaal minimaal één perceel in het dorp en woonden daar naar verwachting ook.

3.4 Vóór de markeverdelingen (1832)

De sociale gelaagdheid en grondbezit

Wat betreft de marke Denekamp zijn er acht gewaarden die in elke holtink genoemd werden: J.F. Wubben (3 waren), J.T. Roessingh Udink (6 waren), G.J. Derkman (1 waar), J. Wolbers op Otman (1 waar), J. Weusthof (1 waar), L. Rondhuis (1 waar), W. Veldkamp (1 waar) en ten slotte bezaten de 'kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Denekamp' 1 waar.¹²⁷ Maar niet alleen de gewaarden maakten onderdeel uit van een marke. Binnen dit onderzoek is een onderverdeling gemaakt tussen zeven sociale groepen: patriciaat, geestelijke/sociale instellingen/personen, gewaarde boeren, ongewaarde boeren (>1 hectare grond in 1832), ongewaarde boeren (<1 hectare grond in 1832), niet-landbouwers (gewaard) en niet-landbouwers (ongewaard).

Hoe het grondbezit onder de sociale groepen was verdeeld is op de volgende pagina te zien. Het patriciaat - hoewel met maar twee personen - had 32,7% van de ontgonnen gronden in bezit. De geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen bezaten 6,6% van deze gronden. De gewaarde landbouwers maakten een klein onderdeel uit van het geheel en waren maar met twee personen, waarbij zij ook maar 1,5% van het ontgonnen oppervlakte in bezit hadden. De ongewaarde landbouwers met meer dan één hectare grond in het bezit vormde de grootste groep landbouwers waarbij zij 37,2% van het ontgonnen oppervlakte in bezit hadden. De ongewaarde landbouwers met minder dan één hectare grond hadden 3,8% van de ontgonnen grond in bezit. De grootste groep (70 personen) zijn de ongewaarde personen die niet onder patriciaat te scharen zijn en ook geen landbouwers van beroep zijn. Zij hadden 18,2% van het ontgonnen oppervlakte in bezit.

Ook ruimtelijk waren de groepen verdeeld zoals op de kaart te zien is. Ten westen van het midden bevond zich het dorp Denekamp. Binnen het dorp bevonden zich relatief veel ongewaarde niet-boeren en geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen. Ook ongewaarde boeren met minder dan één hectare grond in het bezit, hadden vrijwel al hun grond rondom het dorp. Het patriciaat bevond zich veelal ten westen van het dorp - op dekzandruggen, op beekdalbodems en in dalvormige laagten - en besloeg daar vrijwel alle ontgonnen oppervlakte. Ook in het oosten was patriciaat aanwezig op dekzandruggen. De gewaarde boeren hadden ongeveer hetzelfde patroon als de ongewaarde boeren met meer dan één hectare grond waarbij de meeste grond op grotere afstand van het dorp was gesitueerd op dekzandruggen, dekzandvlakten, beekdalbodems en dalvormige laagten. Ook waren de percelen verder van het dorp, zowel bij de patriciaat als bij de landbouwers, een stuk groter dan meer nabij het dorp.

126 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

127 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 9 februari 1845.

Sociale groep	m2	% v. totaal	% v. ontg. gr. (5149377m2)	aantal pers.	% pers. v. totaal
Patriciaat	1685493	14,8	32,7	2	1,0
Geestelijke instel./ pers.	341119	3,0	6,6	14	7,0
Gew. landb.	78141	0,7	1,5	2	1,0
Ongew. landb. ≥1 hectare	1915726	16,8	37,2	62	31,2
Ongew. landb. < 1 hectare	194245	1,7	3,8	49	24,6
Ongew. niet- landb.	934653	8,2	18,2	70	35,2
Marke	6219978	54,6	-	-	-
Overig	13589	0,1	-	-	-
Totaal	11382944	100	100	199	100

Tabel 3.1 - Het grondbezit rond 1832 in de marke Denekamp. Bronnen: Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

De sociale gelaagdheid en landgebruik

Onderstaande tabel geeft het landgebruik weer per sociale groep. Er zijn een aantal zaken die hierbij opvallen. Zo had het patriciaat een grote hoeveelheid grond als bos in bezit. Niet alleen in absolute zin, maar ook procentueel gezien. Ook was er relatief veel weide en aanwezig. Het percentage bouwland lag in verhouding met de ongewaarde boeren relatief laag. De geestelijke instellingen hadden hun grond voor het grootste gedeelte als bouwland in gebruik waarbij in mindere mate sprake was van bouwland en hooiland. De gewaarde landbouwers bezaten een opvallend laag percentage bouwland. Het percentage hooiland was weer opvallend hoog. De ongewaarde landbouwers met meer dan één hectare grond in bezit hadden een hoger percentage bouwland en (hoewel nog steeds hoog) een klein percentage hooiland. Deze trend zet zich voort naar de ongewaarde landbouwers met minder dan één hectare grond waarbij zij een nóg hoger percentage bouwland in het bezit hadden en een lager percentage hooiland. De ongewaarde niet-landbouwers hadden een kleiner percentage bouwland in het bezit dan de ongewaarde boeren maar weer een groot percentage weideland.

Sociale groep	bouwland m ² / %	weideland m ² / %	hooiland m ² / %	bos (ook hakhout) m ² / %	heide m ² / %	overig m ² / %	totaal m ² / %
Patriciaat	719664 42,7%	251448 14,9%	199946 11,9%	409268 24,3%	53038 3,1%	52129 3,1%	1685493 100%
geest. / maatsch.	227540 66,7%	35259 10,3%	39786 11,7%	- -	4983 1,5%	33551 9,8%	341119 100%
Gew. landb.	31651 40,5%	282 0,4%	23385 29,9%	2934 3,8%	5297 6,8%	14592 18,7%	78141 100%

Ongew. landb. ≥ 1	1143725 59,7%	68535 3,6%	520258 27,2%	43830 2,3%	49737 2,6%	89642 4,7%	1915726 100%
Ongew. landb.<1	142423 73,3%	5819 3,0%	9369 4,8%	-	-	36634 18,9%	194245 100%
Ongew. niet-landb.	432434 46,3%	174342 18,7%	220900 23,6%	-	5294 0,6%	101684 10,9%	934653 100%

Tabel 3.2 - Het landgebruik rond 1832 in de marke Denekamp. Bronnen: Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

3.5 De periode van de markeverdelingen (1811-1845)

De aanloop naar de verdeling

In 1845 waren de markeverdelingen te Denekamp voltooid, hier is echter een proces aan vooraf gegaan.¹²⁸ De woeste gronden blijken niet onaangeroerd te zijn voor de markeverdelingen. Zo werd er op 24 augustus 1811 een holtink gehouden over het verkopen van gemeenschappelijke gronden om zo openstaande schulden van de marke te kunnen aflossen.¹²⁹ Ruim 3 jaar later, op 15 oktober 1814, worden er opnieuw plannen gemaakt voor de verkoop van woeste gronden.¹³⁰ Binnen het verslag van deze holtink wordt duidelijk dat de meerheden van de ‘goedsheeren en eigengeërfden’ het eens was met de verkoop. Deze voorgenoemde personen betreffen gewaarden met een zeker stemrecht binnen de marke. De personen zonder stemrecht, kleine boeren bijvoorbeeld, zagen dat er delen van de gemeenschappelijke gronden werden gekocht maar hadden geen formeel stemrecht. Toch komt er nog geen jaar later, op 2 maart 1815, een tegengeluid waarbij verschillende personen (waaronder niet alleen ongewaarden) zich uitspreken tegen de verkopen.¹³¹ Uit dezelfde holtink blijkt dat de onvrede wordt ‘gesust’ door voor te stellen: ‘[...] om de gemeene woeste gronden te verdeelen en wel op deese manier dat ieder van zijn gegoedheid in bebouwd en ongebouwde eijgendommen in deese marke na rato daar van bekoome’.¹³² Op deze manier gaat de verkoop van woeste grond aan mensen met geld over in een idee voor een ‘eerlijke’ markeverdeling.

Concrete plannen

Op 9 november 1836 werd tijdens een holtink een ‘Plan van verdeling der marke Denekamp [...]’ gepresenteerd.¹³³ Een plan waar – zoals blijkt uit bovenstaande aangehaalde holtink – druk was van onderaf. Het plan betreft een document bestaande uit 15 artikelen waarbij het eerste artikel begint met: ‘De verdeling van de gehele massa gemeene markengronden zal plaats vinden volgens het getal

128 ‘Verdeling markegrond’, *Verdeling van de marke, 1845*. (z.d.), geraadpleegd 5 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.regiocanons.nl/overijssel/twente/denekamp/verdeling-marke>.

129 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 24 augustus 1811.

130 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 15 oktober 1814.

131 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 2 maart 1815.

132 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 2 maart 1815.

133 Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 9 november 1836.

bunders eigen bouwland, het welke elk gewaarde en ongewaarde in de marke bezet [...]'.¹³⁴ In het tweede artikel wordt duidelijk dat er onderscheid gemaakt zal worden tussen verschillende soorten grond. Zo had bouwland twee keer de waarde van weiland. Interessant is verder artikel 9, waarin staat dat de grond zo dicht mogelijk bij de grond moet liggen die al in bezit is. Wanneer dit onmogelijk blijkt dan vindt er een loting plaats.

Het is een interessant plan, niet in de minste plaats omdat is besloten dat er géén grond werd toebedeeld op basis van het aantal waardelen. Dit lijkt te onderstrepen dat er inderdaad sprake is van druk van onderaf (ongewaarden). Een interessant artikel dat hierop aansluit is artikel 10. Binnen dit artikel wordt duidelijk dat er een stuk weiland ter grootte van 15 bunder beschikbaar gesteld werd voor armen, waarop zij hun vee konden laten grazen. De ongewaarden lijken er zodoende goed vanaf te komen. Dit wordt echter ook door de 'markerichter' vastgesteld in artikel 11. Hij stelde vast dat: '[...] de verdeling naar den voor den maatstaf grootendeels in het belang der ongewaarden geschied aangezien dat deze tezamen volgens een oppervlakte berekening omstreeks 2/3 van de te verdelen massa grond zullen bekomen'. Om de gewaarden tegemoet te komen: '[...] zullen de gewaarden het voorrecht hebben vast te kunnen kiezen de blokken waar zij wenschen hunne percelen zouden kunnen te leggen. In geval van verschillen der de gewaarden zal hierover tusschen worden geloot'.¹³⁵ Het voordeel van de gewaarden ten op zichte van de ongewaarden was dus het recht om de plek van het perceel te bepalen.

3.6 Na de markeverdelingen (1845-1880)

De sociale gelaagdheid, toebedeelde grond en grondgebruik

Door - behalve de markeboeken en het kadaster van 1832 - ook de netteplannen van 1880 en Bonnebladen te digitaliseren in GIS kan worden nagegaan welk land is toebedeeld en hoe dit land daarna in gebruik is genomen. Op deze manier kan duidelijk worden of er verschillen zijn tussen de sociale groepen wanneer het gaat om de hoeveelheid toebedeelde grond, maar vooral om hoe deze uiteindelijk in gebruik is genomen. Belangrijk om te vermelden is dat de voormalige woeste gronden niet voor niets woest waren. Deze gronden zijn minder geschikt als bouwland, daarom werden deze gronden vaak gebruikt voor bos of als weide- of hooiland. Alle gewaarden zijn opgenomen in de onderstaande tabel. Van de ongewaarden zijn elke keer vijf voorbeelden gekozen.

In onderstaande tabel is te zien dat de persoon met veruit het grootste grondbezit - Johannes Theunis Roessingh Udink - ook de persoon is het grootste gedeelte van de toebedeelde grond in gebruik heeft genomen als bos. Voor de markeverdelingen had hij ook al een aanzienlijk gedeelte bos in het bezit maar naar verhouding is er na de markeverdelingen sprake van nóg meer bos. Johan Fredrik Wubben - de andere persoon die tot de patriciaat gerekend is - heeft zijn grond grotendeels als weide in gebruik genomen en voor maar een klein gedeelte als bos. De geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen gebruikten hun grond voor de markeverdelingen grotendeels als bouwland waarbij in kleinere mate ook weide en boomgaarden voorkwamen. De toebedeelde grond werd grotendeels als weide gebruikt en in mindere mate als bouwland, heide, bos of bebouwde grond. De gewaarde boeren hadden voor de verdelingen vooral bouwland en weide in bezit. Bij de toebedeelde grond was er vooral sprake van bos en weide. De ongewaarde boeren met meer dan één hectare in het bezit in 1832 gebruikten hun toebedeelde grond voor het grootste deel als weideland. Bij één

¹³⁴ Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 9 november 1836.

¹³⁵ Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland), holtink 9 november 1836.

boer gaan weide en bos ongeveer gelijk op. Bij de rest van de boeren vormt bos een klein onderdeel van hoe zij hun nieuwe land gebruikten. De niet-gewaarde boeren met minder dan één hectare grond in het bezit in 1832 gebruiken in onderstaande selectie hun grond vrijwel alleen als weide. Maar één boer gebruikt een klein gedeelte ook als bos. Vóór de markeverdelingen hebben zij vrijwel alleen bouwland in het bezit. De ongewaarde niet-agrarische grondbezitters hadden rond 1832 vrijwel allemaal alleen bouwland in het bezit waarbij de toebedeelde grond later werd gebruikt als weide. Dit lijkt dus op het patroon van de ongewaarde landbouwers met minder dan één hectare grond in het bezit.

Sociale groep	Naam	Grondbezit 1832 (ha.a.ca.)	Landgebruik 1832	Grond toebedeelt 1880 (ha.a.ca.)	Landgebruik toebedeelde grond 1880
Patriciaat	Johannes Theunis Roessingh Udink	133.74.70	> Bouwland en bos < weide en beb. grond	103.15.80	> Bos < weide
Idem	Johan Fredrik Wubben	50.30.19	> Bos en bouwland < heide, weide en beb. grond	31.74.40	> Weide < bos
Geestelijk / maatschap.	St Anthony Vicary der Hervormde	9.06.20	> Bouwland < hooiland	6.38.10	> Weide < bouwland
Idem	St Catharina Vicary	4.77.10	> Bouwland < boomgaarden	5.97.16	> Weide < heide en bos
Idem	Hervormde Armen	1.14.60	> Bouwland < boomgaarden	4.07.20	> Weide < beb. grond en heide
Idem	Hervormde Kerk	11.13.20	> Hooiland < beb. grond	16.74.40	Weide
Idem	Hervormde pastorie	8.94.80	> Bouwland < weide	17.69.10	> Weide < heide en bos
Gewaarde landb.	Jan Weusthof	7.20.70	> Bouwland en weide < heide	9.07.60	Bos en weide
Idem	Lambertus Rondhuis	1.38.40	> Bos < weide	1.49.70	> Weide < bos
Ongewaarde landb (≥ 1 ha)	Jan Hendrik Beumer	3.07.00	> Bouwland < weide en hooiland	3.53.80	> Weide < bos
Idem	Gerrit ter Duis	1.78.20	> Bouwland < hooiland en beb. grond	2.81.80	> Weide < bos

Idem	Gerrit Jan Gortemaker	2.45.17	Bouwland	4.68.50	> Bos < Weide
Idem	Albertus Koehorst	3.30.70	> Bouwland < weide, hooiland en beb. grond	3.42.20	Weide en bos
Idem	Gerrit Meyerink	2.15.10	> Bouwland < weide, hakhout en beb. grond	3.77.40	> Weide < bos
Ongewaarde landb (< 1 ha)	Jan Heerink	64.60	Bouwland	1.50.90	Weide
Idem	Jan Olthuis	88.00	Bouwland	1.86.50	Weide
Idem	Christoffer Arensen	39.32	> Bouwland < beb. grond	73.40	Weide
Idem	Hermanus Evers	58.79	Bouwland	1.04.60	Weide
Idem	Jan Hermen Ikink	37.68	> Bouwland < beb. grond	1.42.30	> Weide < bos
Ongewaarde niet-landb.	Jannes Bekhuis (wever en landbouwer)	1.88.40	> Bouwland < beb. grond	1.96.00	Weide
Idem	Jan Borghuis (kleermaker)	4.94.40	> Bouwland < beb. grond	1.28.90	Weide
Idem	Berend Jan Ermken (wever)	3.62.83	> Bouwland < hooiland	4.77.90	Weide
Idem	Raphaël Hedeman (koopman)	14.80	Tuin	79.40	Weide
Idem	Hermannus Heupink (Timmerman en landbouwer)	1.36.76	> Bouwland < boomgaarden en weide	1.78.00	Weide

Tabel 3.3 - De toebedeelde grond en het landgebruik van de toebedeelde grond binnen Denekamp.

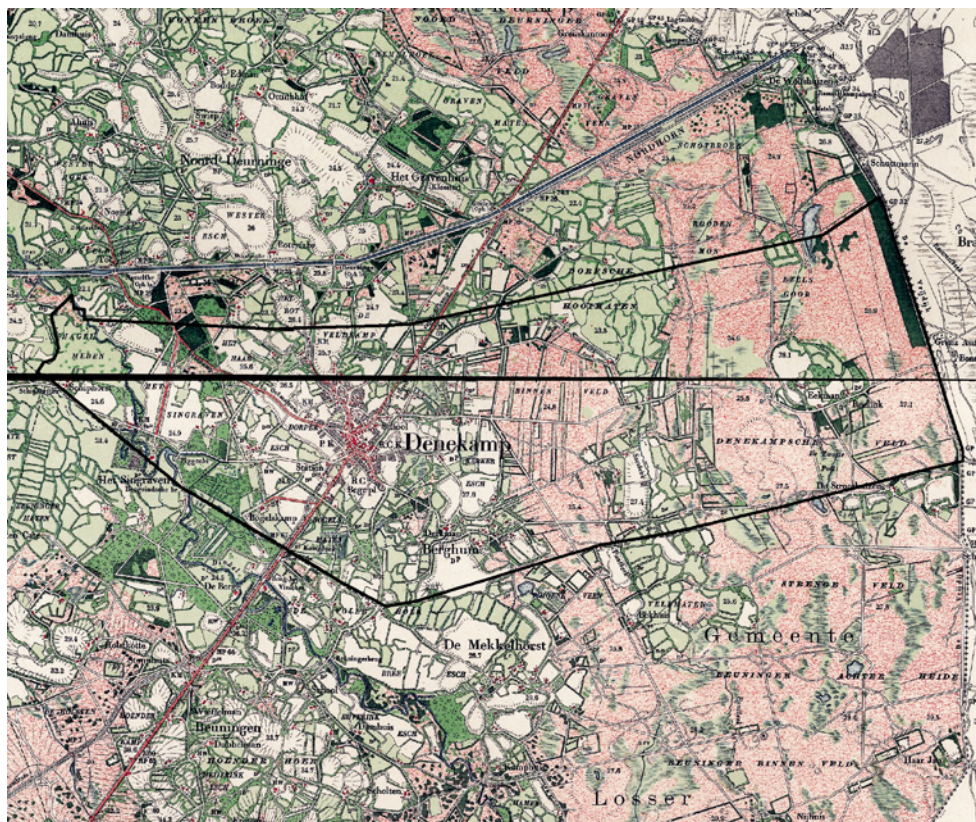
Bronnen: Markeboek Denekamp (scans via Stichting Heemkunde Denekamp), in bezit Stichting Edwina van Heek (gelegen in gebouw gemeente Dinkelland); Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).

Veranderingen ná 1880

Opvallend is dat rond 1900 er nog veel onontgonnen grond in de vorm van heide te zien is (zie onderstaande kaarten). Op de Bonnebladen van 1935-1936 is te zien dat er veel grond ontgonnen is en de hoeveelheid weideland is toegenomen. Ook er is er een toename te zien van bos, maar niet in grote mate. Er zijn geen aanwijzingen dat er veel gehandeld is met de toebedeelde grond.

3.7 Conclusie

In de marke Denekamp was rond 1832 veel grond in het bezit van het patriciaat. Zeker wanneer men kijkt naar de hoeveelheid grondbezit per persoon. In absolute zin was de meeste grond in handen van de grote ongewaarde landbouwers, waarbij zij werden gevolgd door de ongewaarde niet-landbouwers. Deze laatste groep vormde in het Denekamp rond 1832 wat betreft aantal de grootste groep. Dit is het geval omdat er sprake is van een dorp en niet louter ruraal gebied. Ook ruimtelijk is te zien dat de niet-landbouwers vooral in het dorp aanwezig zijn. Wat betreft het grondgebruik vallen er een aantal zaken op. Zo heeft het patriciaat de meeste grond als bos in gebruik. Het percentage bouwland is hoog bij geestelijke en/of sociale instellingen of personen en bij de ongewaarde landbouwers. Opvallend is het lage percentage weideland bij de ongewaarde landbouwers. Men zou verwachten dat zij zelf grond moeten hebben voor bijvoorbeeld het weiden van schapen. Het lijkt erop dat niet alleen de gewaarden op dat moment van de markegronden gebruik mochten maken. Er zit waarschijnlijk een systeem onder waarbij ongewaarden toch op bepaalde manieren recht hadden

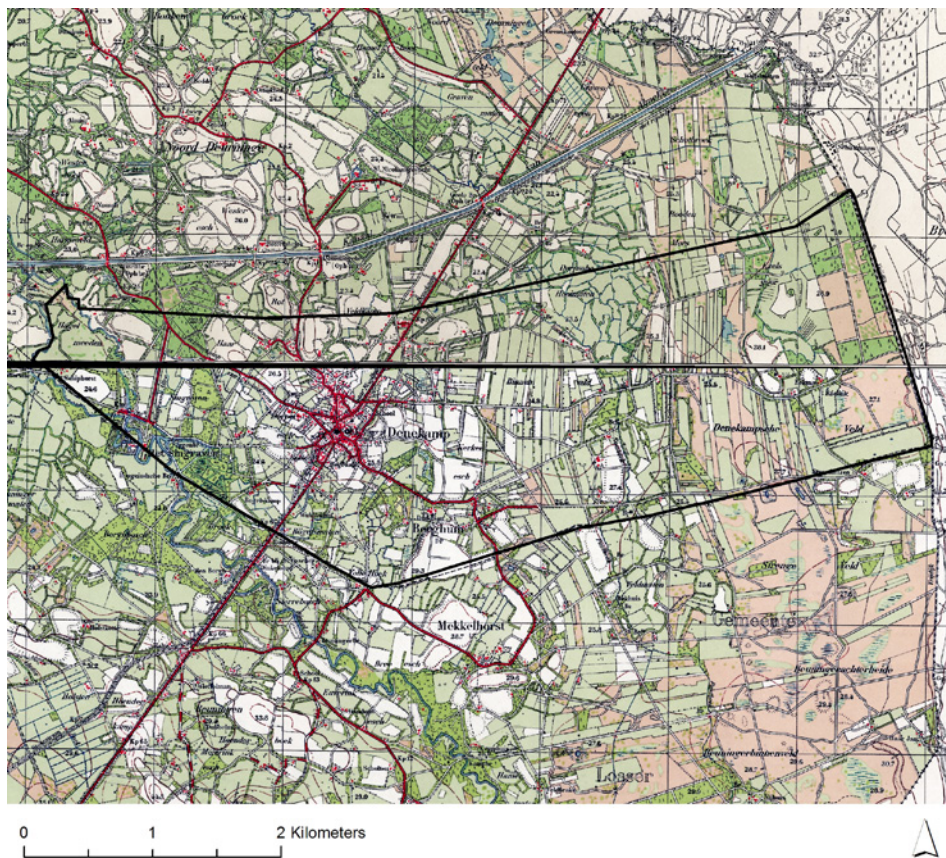

Afbeelding 3.10
- Eind 19e eeuw is er nog veel onontgonnen grond te zien (vooral in de vorm van heide) - Bonnebladen 1892-1806.

om gebruik te maken van de woeste gronden.

Het plan om de marke te verdelen is interessant omdat geen grond werd toebedeeld op basis van het aantal waardelen. Het lijkt erop dat de ongewaarden er voordelig uitkomen omdat er toebedeeld werd op basis van het grondbezit. Het voordeel voor de gewaarden was wel dat zij de plek mochten uitkiezen van de toe te bedelen percelen waarbij zij bijvoorbeeld percelen nabij percelen die zij al in bezit hadden toegedeeld konden krijgen. Later is ook te zien dat bijvoorbeeld Roessingh Udink de gebieden waar hij bos plantte kon uitbreiden op een manier zodat het aansloot bij de grond die hij al in bezit had.

De toebedeelde grond werd door het patriciaat dan ook vooral als bos in gebruik genomen. De gewaarde en grote ongewaarde landbouwers gebruikten hun toebedeelde grond afwisselend als weide en bos. De geestelijke en/of maatschappelijke instellingen en de kleine ongewaarde landbouwers alsook de ongewaarde niet-landbouwers gebruikten de toebedeelde grond vrijwel alleen als weiland. Wanneer gekeken wordt naar de Bonnebladen van 1935-1936 ten opzichte van 1892-1806 dan is te zien dat er meer ontgonnen is. Het bos is licht uitgebreid en er is vooral sprake van meer weiland. Het patriciaat lijkt niet als een projectontwikkelaar te werk zijn gegaan. Het patriciaat wist op een gestage en aaneengesloten wijze de grond uit te breiden waarbij de boeren langzaam hun toebedeelde grond begonnen te ontginnen.

Afbeelding 3.11
- Er is een grote toename van weideland te zien waarbij een lichte toename van bos is waar te nemen - Bonnebladen 1935-1936.

4

Landschap en sociale gelaagdheid in de marke Groot Driene

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is hetzelfde opgebouwd als hoofdstuk 3 waarbij is geprobeerd meer duidelijkheid te krijgen over sociale gelaagdheid en de invloed daarvan op het landschap. Dit hoofdstuk vormt de marke Groot Driene het studiegebied. Groot Driene vormt een contrast met Denekamp door minder grootgrondbezit door patriciaat en een ligging nabij de Twentse textielsteden. Wederom wordt gekeken hoeveel grond de sociale groepen in het bezit hadden en hoe zij deze gebruikten. Maar vooral hoeveel grond werd toebedeeld en hoe zij dit weer gebruikten. Dezelfde bronnen zijn gebruikt als in het vorige hoofdstuk. Het gaat daarbij wederom om kadastrale bronnen zoals de minuutplans, de OAT's en kadastrale leggers. Ook is met GIS gewerkt en is het kadaster van 1832 (de minuutplans gekoppeld met de OAT's) gebruikt en zijn de netteplans in GIS handmatig ingetekend. Andere bronnen vormen de markeboeken, andere documenten uit de tijd van het markestelsel en kaartmateriaal zoals bonnebladen. Ook voor dit hoofdstuk heeft de heer Henk Woolderink de hoeveelheid toebedeelde grond berekend aan de hand van kadastrale leggers.

4.2 Landschappelijke ondergrond

Fysisch-geografische ondergrond

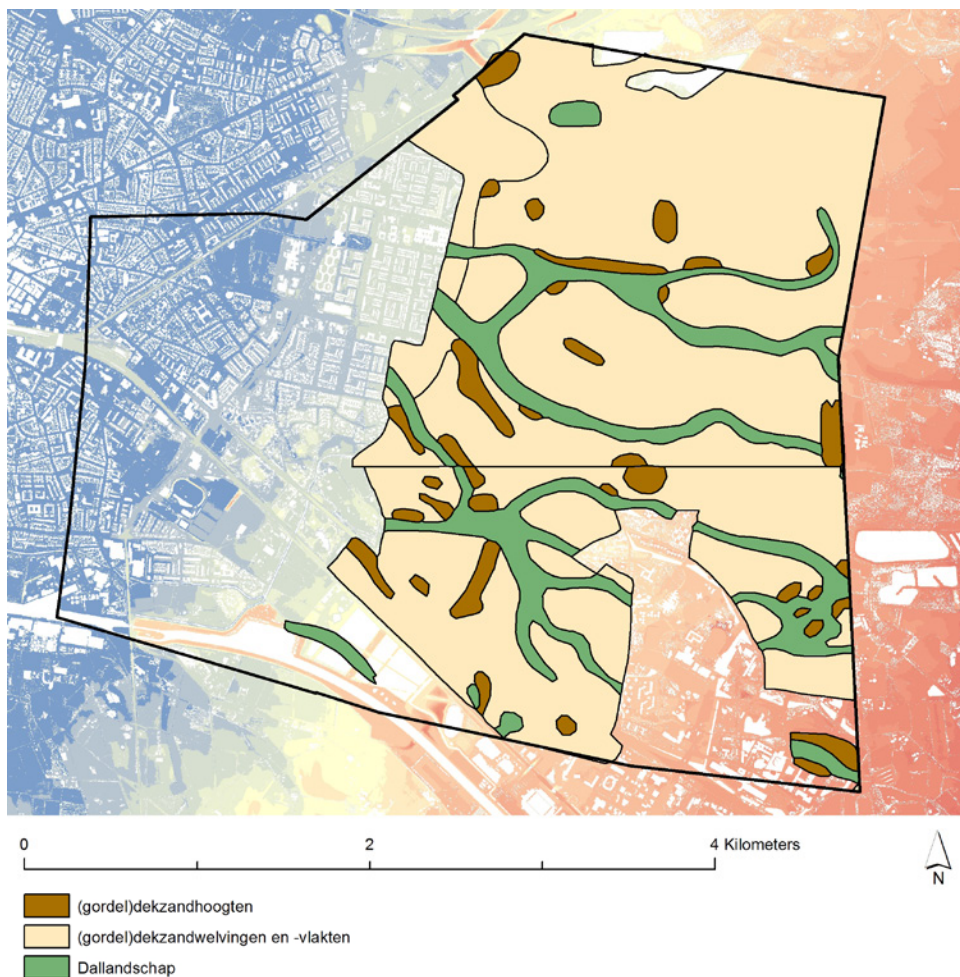
De voormalige marke Groot Driene is gelegen op de overgang van de stuwwal van Oldenzaal in het oosten en het met dekzand gevulde bekken van Hengelo in het westen. De hoofdstructuur van het gebied wordt bepaald door een reeks oost-west lopende droogdalen die vanaf de stuwwal richting het bekken lopen. Daartussen bevinden zich uitgestrekte gebieden met gordeldekzandwelingen. Dat wil zeggen, windafzettingen die tijdens de Weichelijstijd tegen de stuwwal zijn aangewaaid. In het westen van het gebied bevinden zich verspoelde dekzanden welke een meer vlakke vorm hebben.

Hoofdlandschap	Sublandschap	Geomorfologie	Bodem	Hydrologie	Cultuurlandschap rond 1832
(Gordel)dekzand-landschap	(gordel)dekzand-hoogten	3K16 Gordeldekzandrug (+/- oud bouwlanddek); 4K16 Gordeldekzandrug (+/- oud bouwlanddek);	zEZ21 Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand; zEZ23 Hoge zwarte enkeerdgronden; fijn zand;	VI (40-80; >120); VII (>80); VIII (140)	Bouwland
	(gordel)dekzandwelingen, en -vlakten	2M9 Vlake van ten dele verspoelde dekzanden; 3L6 Gordeldekzandwelingen (+/- oud bouwlanddek)	Hn21 Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand; pZg23 Beekeerdgronden; lemig fijn zand	III (<40; 80-120); V (<40; >120); VI (40-80; >120); VII (>80)	Heide; weideland; hooiland; (bos; bouwland)
Dallandschap	Dallandschap	2R2 Dalvormige laagte zonder veen; 3N5 Laagte zonder randwal, niet moerassig	ABk Kleiige beekdalgronden; pZg23 Beekeerdgronden; lemig fijn zand	II (<40; 50-80); III (<40; 80-120); IIIb (25-40; 80-120)	Hooiland; heide; weideland; (bos; bouwland)

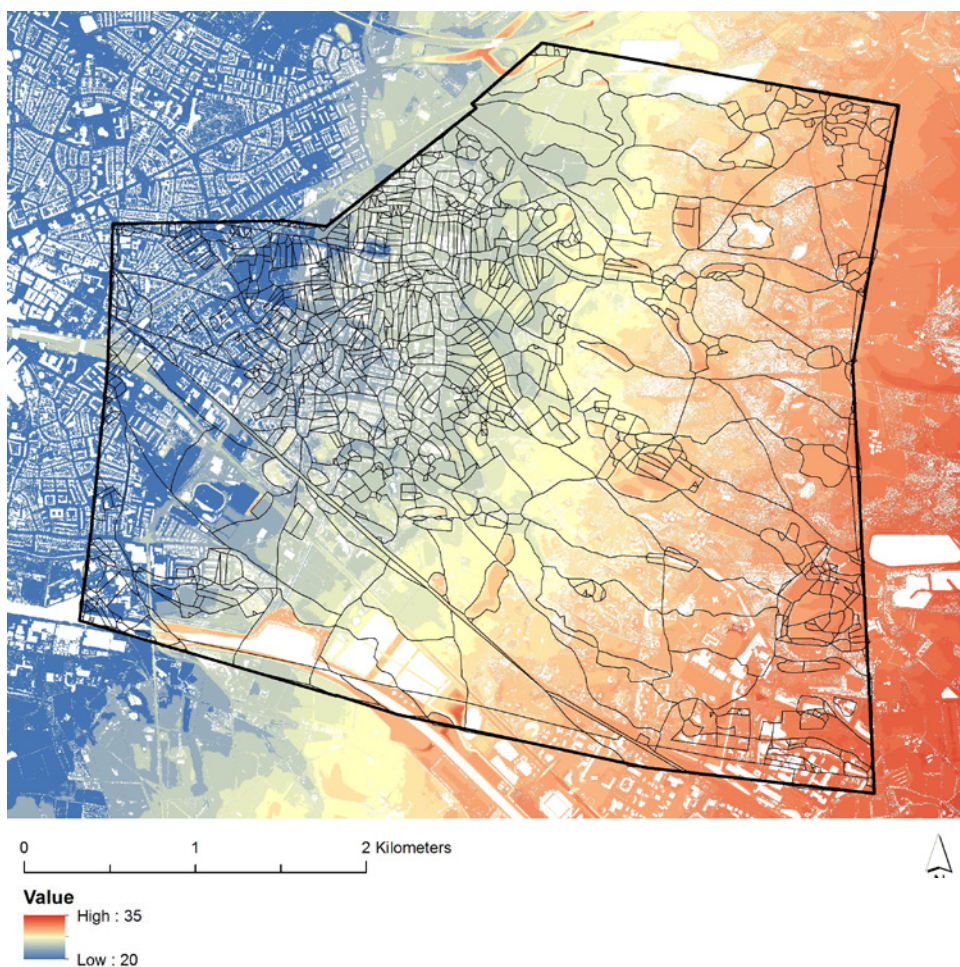
Tabel 4.1 - Matrixtabel met hoofd- en sublandschappen. Bronnen: Geomorfologische Kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; Geomorfologisch Kaart Nederland.

Er lopen verschillende dalvormige laagten door het gebied heen waarin geen veen is gelegen. Belangrijk om te benoemen is dat over het algemeen, zoals te zien is op het bestand van het Actueel Hoogtebestand Nederland, de marke afloopt van het oosten richting het westen. Verder is het belangrijk om te benoemen dat het gordeldekzand een gevarieerd hoogteverschil kent en dus niet de vorm van een strakke helling heeft.

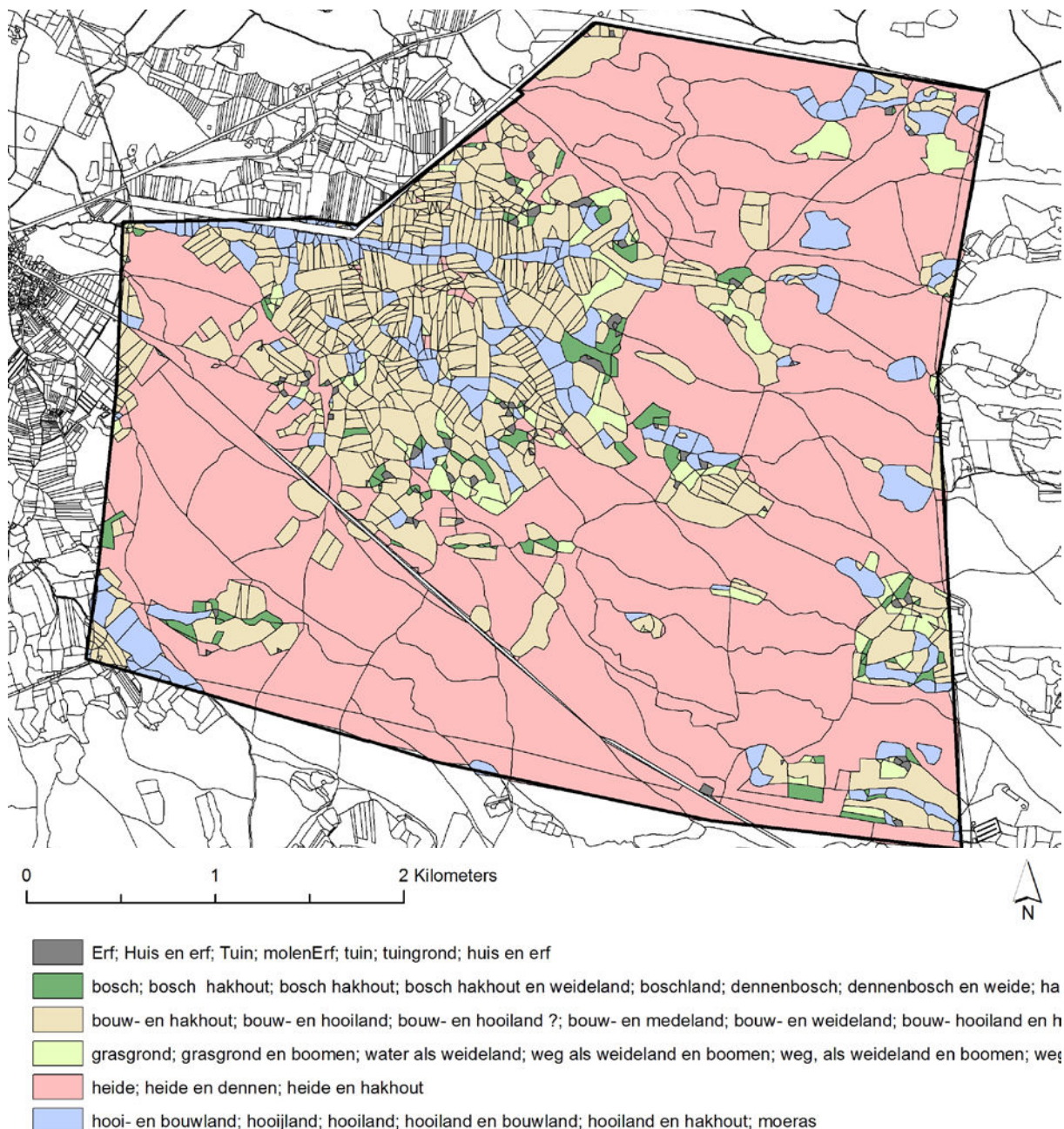
Het gordeldekzand kent verschillende bodemtypen. Een groot gedeelte bestaat uit veldpodzolgronden. Er zijn echter ook een redelijk aantal stukken hoge zwarte enkeerdgronden te zien wat de aanwezigheid van door mensen geplaatste mest en plaggen betekent. Ook de verspoelde dekzanden in het westen bestaan uit hoge zwarte enkeerdgronden. Te zien aan de hoogtekaart is dat dit de hogere delen van het gordeldekzand vormen. De dalen bestaan veelal uit beekerdgronden en soms uit kleiige beekdalgronden. Ten slotte bestaat een zeer klein gedeelte van de bodem uit hardpodzolgronden. Binnen het gordeldekzand variëren de grondwatertrappen. Zo is er soms sprake van afstand tot het maaiveld van minder dan 40 centimeter tot meer dan 120 centimeter en soms van een afstand tot het maaiveld van 40-80 centimeter tot meer dan 120 centimeter. De hoogste delen, waar ook vaak sprake is van hoge zwarte enkeerdgronden hebben veelal een afstand tot het maaiveld van meer dan 80 centimeter en soms zelfs meer dan 140 centimeter. Ook de dalen kennen verschillende grondwatertrappen waarbij er heel soms sprake is van een afstand tot het maaiveld

Afbeelding 4.1 - De (sub)landschappen in Groot Driene over de AHN -kaart. (door verstedelijking valt er veel informatie weg) Bronnen: Matrixtabel met hoofd- en sublandschappen. Bronnen: Geomorfoloogische Kaart Nederland; Bodemkaart Nederland; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; Geomorfoloogisch Kaart Nederland.

Afbeelding 4.2 - De percelen van 1832 over de AHN -kaart Groot Driene. Bronnen: Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy; <http://www.ahn.nl/index.html>.

Afbeelding 4.3 - Het landgebruik rond 1832 in Groot Driene. Bron: Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

van minder dan 40 centimeter tot 50-80 centimeter. Vaker is er een afstand aanwezig tussen minder dan 40 centimeter en 80-120 centimeter. Meer naar het westen is in de dalen vaak sprake van een afstand van 25-40 centimeter tot 80-120 centimeter.

Landgebruik in relatie met geomorfologie en bodem

Het landgebruik binnen de voormalige marke Groot Driene hangt samen met de geomorfologie en de bodem. Te zien is dat binnen de niet hoog gelegen delen van het gordeldekzand waarbij sprake is van veldpodzolgronden het land vooral uit heide bestaat. De hogere delen van het gordeldekzand, waarbij de bodem bestaat uit hoge zwarte enkeerdgronden, vormt vooral ondergrond voor bouwland. Een andere ondergrond voor bouwland vormt het meer in het westen gelegen gebied met verspoelde

dekzanden. De (droog)dalen vormen geëb groot contrast wat betreft het landgebruik. Wel is te zien dat de aanwezigheid van een dergelijk dal voorwaarde is voor het gebruik als hooiland. Tegen het westen liggen de hooiland minder verspreid. De weidegrond is vaak gesitueerd op de grens van bouwland en hooiland en daarbij vaak op de grens tussen hogere zwarte enkeerdgronden en lagere veldpodzolgronden.

4.3 Introductie sociale lagen

Patriciaat (ook fabrikanten)

Een verschil dat gelijk opvalt wat betreft sociale gelaagdheid wanneer Groot Driene vergeleken wordt met Denekamp, is de aanwezigheid van fabrikanten in Groot Driene. Er was geen sprake van patriciaat zoals dat in Denekamp het geval was. Als er dan al van dergelijk patriciaat gesproken kan worden dan hoort de gewaarde Hendrik ter Kuile (1780-1853) daarbij, aangezien hij de functie van burgemeester vervulde. In het westen van Groot Driene had hij grondbezit.¹³⁶ Het kan gesteld worden dat hij het enige louter bestuurlijke patriciaat van Groot Driene vormt aangezien hij burgemeester was. Maar ook het geslacht Ter Kuile had - al meerdere generaties - naast het burgemeesterschap veel te maken met de textielindustrie zoals blijkt uit volgend citaat: *'Pieter bleef tevens actief in zijn vaders fabrieksfirma (Fa. Engbert ter Kuile Pzn), ook nog na diens overlijden in 1859. Pieter kwam ook uit een fabrieksgeslacht: de Ter Kuiles waren generaties lang als boeren en handelaren op het erve 'De Kuhlboer' in Buurse woonachtig. Pieters overgrootvader, toen de enig overgeblevene en daarmee de stamvader van de familie verhuisde in 1765 naar Enschede, waar hij de fabrieksfirma E. ter Kuile en Zoon oprichtte. Hij was in 1776 één van de burgemeesters van Enschede.'*¹³⁷ Dus hoewel Hendrik ter Kuile dit scriptie-onderzoek niet bij de fabrikanten wordt ingedeeld is het niet met zekerheid te stellen dat hij geen nevenactiviteit als fabrikant uitvoerde.

De fabrikantengeslachten die verder in Groot Driene aanwezig waren betreffen onder andere: Van Heek (Engelbertus en Gerrit Jan, twee broers), Rierink (Hendrik) en Cromhoff (de weduwe van Gerrit).¹³⁸ Van deze personen waren Engelbertus van Heek en Hendrik Rierink gewaard.¹³⁹ Zij bezaten grond in het westen - tegen Hengelo aan - maar ook in het oosten. De families hadden onderling ook met elkaar te maken. De geslachten ter Kuile en Cromhoff komen bijvoorbeeld samen in de textielfabriek *Ter Kuile Cromhoff*, die haar oorsprong heeft bij Gerrit Cromhoff: *Ter Kuile Cromhoff is voortgekomen uit de Firma G. Cromhoff, gesticht omstreeks 1770 door Gerrit Cromhoff (1744-1824) [...] De werkwijze van de Firma G. Cromhoff was uiteraard dezelfde als die van de andere fabrikanten: het doek op boerderijen in loon laten weven, om vervolgens de aansluitende eindbewerkingen als bleken, kalanderen etc., in eigen hand te houden'*¹⁴⁰

Geestelijke en/of sociale instellingen of personen

Opvallend is dat alle kerken en stichtingen die grond bezaten in Groot Driene een stedelijke basis hadden. Zo was er bijvoorbeeld de hervormde kerk uit Enschede. Maar ook de geestelijke sociale instelling zoals de *'Roomsche Catholieke Armenstaat'* kwam uit Hengelo.¹⁴¹ Dit was ook het geval bij de *'Algemene Armenstaat'* uit Hengelo. Interessant is dat er ook een predikant onderdeel uitmaakte van

136 HCO Zwolle, toegangnr. 0123, inventarisnr. 4219, aktenr. 35, overlijdensakte.

137 Ter Kuile. 'Een der oudste textiel fabrieken in Enschede. Ter Kuile Cromhoff' *n Sliepsteen. 3-2, geraadpleegd: 6 september 2016*. Beschikbaar via: <http://cultuurtijdschriften.nl/download?type=document&docid=514208>.

138 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

139 Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 8 mei 1833.

140 Ter Kuile. 'Een der oudste textiel fabrieken in Enschede. Ter Kuile Cromhoff' *n Sliepsteen. 3-2, geraadpleegd: 6 september 2016*. Beschikbaar via: <http://cultuurtijdschriften.nl/download?type=document&docid=514208>.

141 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Afbeelding 4.4 - De fabriek Ter Kuile Cromhoff - geraadpleegd 6 september 2016. Beschikbaar via: <http://www.fotoleren.nl/component/bronnenbank/?view=bronnen&layout=default>.

deze groep: Gerhardus Hendrik Immink (1785-1847). Hendrik Immink woonde in Enter en maakte daarmee geen onderdeel uit van de stad. Echter maakte hij wel deel uit van de stedelijke economie waarbij zijn rol nog het best te omschrijven is als een projectontwikkelaar.¹⁴² Hij kocht bijvoorbeeld erve Leutink in 1839. Later - in 1854 - verkocht zijn weduwe het aan een lid van de eerder genoemde familie Cromhoff (Frederik Gerhard Cromhoff).¹⁴³

Gewaarde landbouwers

De gewaarde landbouwers binnen Groot Driene hadden veel grondbezit in het meest rurale (oostelijke) gedeelte van de marke, maar ook in het westen. Een voorbeeld betreft Jan Leutink (1776-1839). Het eerder genoemde erve Leutink was eerst van Jan Leutink maar hij was genoodzaakt het te verkopen in 1829 door financiële omstandigheden.¹⁴⁴ Jan Leutink kreeg het in handen door het te kopen in een openbare veiling van de Nederlandse Staat. Het proces wat eraan voorafging kan als volgt omschreven worden: *'Het erve Leutink, wordt in het schattings (belasting) register van 1475, met een 20 tal boerderijen in Groot Driene reeds genoemd. De familie (boerderij) naam bleef tot omstreeks 1840 aan de boerderij verbonden [...] Het erve Leutink was in de middeleeuwen, als vele anderen boerderijen in Overijssel en Gelderland eigendom van een Kerkelijke instelling. In [...] 1795, zijn deze boerderijen overgegaan naar de Nederlandse Staat, het werden toen Domein(goederen)boerderijen [...] Tussen 1799 en 1840, werden deze boerderijen, door de Nederlandse Staat in verkoop gebracht, in de eerste jaren tot omstreeks 1825, werden deze boerderijen in een openbare publieke veiling verkocht, daarna werd onderhandeld met de bewoner (pachter), en kwam men vaak tot een onderhandse-koopovereenkomst met de bewoner'*.¹⁴⁵ Veel namen van gewaarde landbouwers zijn wat betreft Groot Driene terug te voeren op dergelijke erven. Andere voorbeelden zijn: Jan Hendrik Bos (erve Bos), Jan Hoevink (erve Hoevink), Gerrits Selverts (erve Selvert), Berend Wolterink (erve Wolterink) en Evert Nijhof (erve Nijhof).¹⁴⁶ De erven kunnen

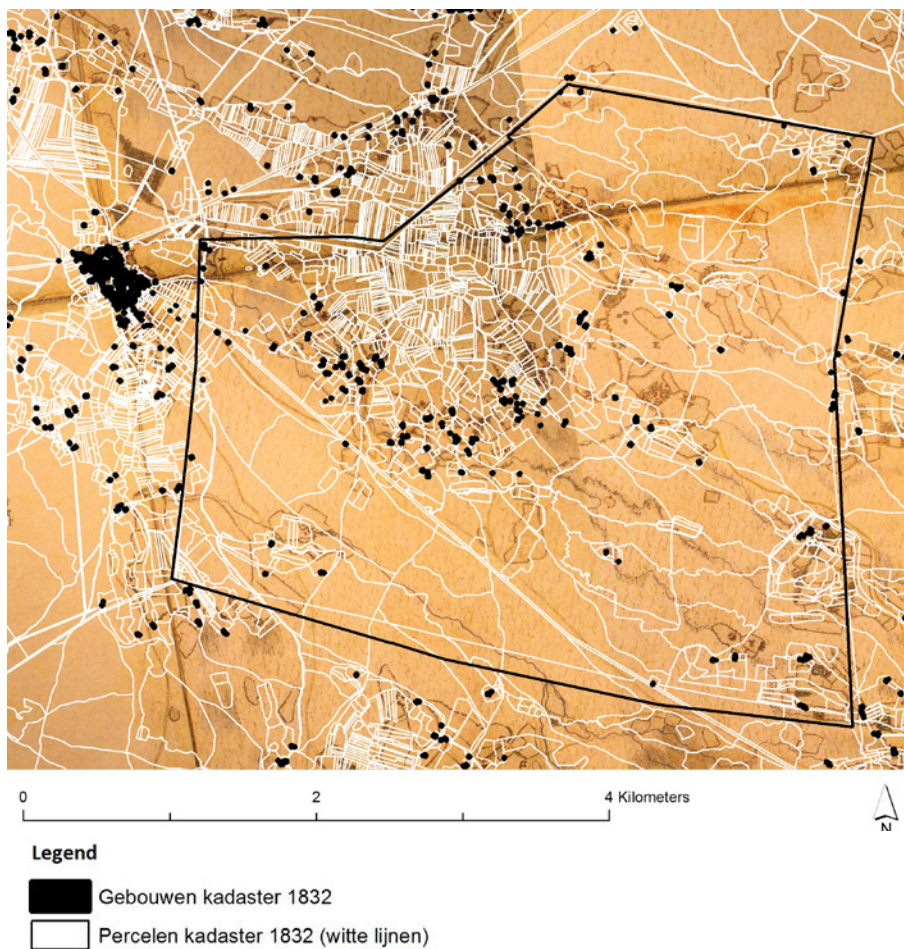
142 Woolderink, persoonlijke communicatie, 27 augustus 2016.

143 Kristen. 'De historie van het erve Leutink in Groot Driene', *geraadpleegd: 7 september 2016*. Beschikbaar via: <http://www.buurtkringdriene.nl/historie/erve-leutink-in-groot-driene>.

144 Kristen. 'De historie van het erve Leutink in Groot Driene', *geraadpleegd: 7 september 2016*. Beschikbaar via: <http://www.buurtkringdriene.nl/historie/erve-leutink-in-groot-driene>.

145 Kristen. 'De historie van het erve Leutink in Groot Driene', *geraadpleegd: 7 september 2016*. Beschikbaar via: <http://www.buurtkringdriene.nl/historie/erve-leutink-in-groot-driene>.

146 Woolderink, persoonlijke communicatie, 27 augustus 2016.

Afbeelding 4.5 - Er is binnen de grenzen van de marke Groot Driene geen sprake van een centraal dorp. Het betreft eerder ruraal gebied waarbij aan de westzijde een lichte verstedelijking lijkt plaats te vinden (later zou dit veel meer worden). Aan de westzijde, net buiten Groot Driene, ligt Hengelo. Het grondbezit in Groot Driene - dat onder andere gekenmerkt wordt door veel bezit door fabrikantengeslachten - houdt nauw verband met de ligging nabij het textielcentrum Hengelo. Hottinger kaart (1773-1794) met de percelen en de gebouwen van het kadaster (1832) - Versfelt, 2003; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplannen en OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Afbeelding 4.6 - Een foto vanuit de vroegere marke Groot Driene richting de wijk 'Groot Driene' (Hengelo) die een deel van de vroegere marke beslaat - fotografie Rodin de Lange.

een verschillende achtergrond hebben waarbij er sprake kan zijn van een allodiaal erf, hofhorigheid of een leengoed.¹⁴⁷ Hier wordt dit scriptie-onderzoek geen aandacht aan besteed.

Ongewaarde landbouwers

De ongewaarde landbouwers komen in het markeboek niet terug. Hun grondbezit was opvallend veel in het westen gesitueerd, maar ook in het oosten aanwezig. De tweedeling in grote- en kleine ongewaarde landbouwers geldt ook voor Groot Driene. De kleine ongewaarde landbouwers lijken meer in het (licht verstedelijkte) westen aanwezig te zijn geweest.

Niet-landbouwers

De niet-landbouwers waren vrijwel alleen in het westen te vinden met één uitzondering. Meteen valt het op dat er geen dorpskern aanwezig was die de niet-landbouwers ‘clustert’. Beroepen die de niet-landbouwers hadden betreffen bijvoorbeeld een winkelier (Berend Jan Jordaan), een dagloner (Gerrit Lansink), een naaister (Janna Wiefker) en een tapper (Mattheus Wilbrink).¹⁴⁸ Ook kan het zijn dat er sprake is van meerdere beroepen zoals bij Albert Vasterink die zowel wever als dagloner was.¹⁴⁹

4.4 Vóór de markeverdelingen (1832)

De sociale gelaagdheid en grondbezit

De gewaarden binnen de marke Groot-Driene maakten een groot onderdeel uit van het totale aantal grondbezitters. Omdat het aantal groter was dan bij Denekamp het geval was, is gekozen om deze in een lijst weer te geven. Voor het onderzoek binnen Groot Driene betreffen de sociale groepen: patriciaat, fabrikanten, geestelijke en/of sociale instellingen of personen, gewaarde boeren, grote ongewaarde boeren (>1 hectare grond in 1832), klein ongewaarde boeren (<1 hectare grond in 1832), niet-landbouwers (gewaard) en niet-landbouwers (ongewaard). De gewaarden zijn wederom alleen opgenomen wanneer zij één op één zijn terug te vinden in het kadaster van 1832.

Naam gewaarde	Aantal waarden
Engelbert(us) van Heek	1/2
Jan Harm Bargerink (weduwe)	1/2
Jan Bargerink	1/2
Lucas Bargerink	1/4
Bernardus Tegelaar (weduwe)	1/4
Gerrit Jan Hemmink	1
Grades Wissink	1
Jannes Rierink	1
Jan Leutink	1
Martien Hermelink (Wissink)	2
Grades Hegerink	2
Jan Hendrik Bos	1/2
Willem Kleister	1/4
B Wolterink	1/4
Jan Hoevink	1/2

147 Woolderink, 2014, 1-2.

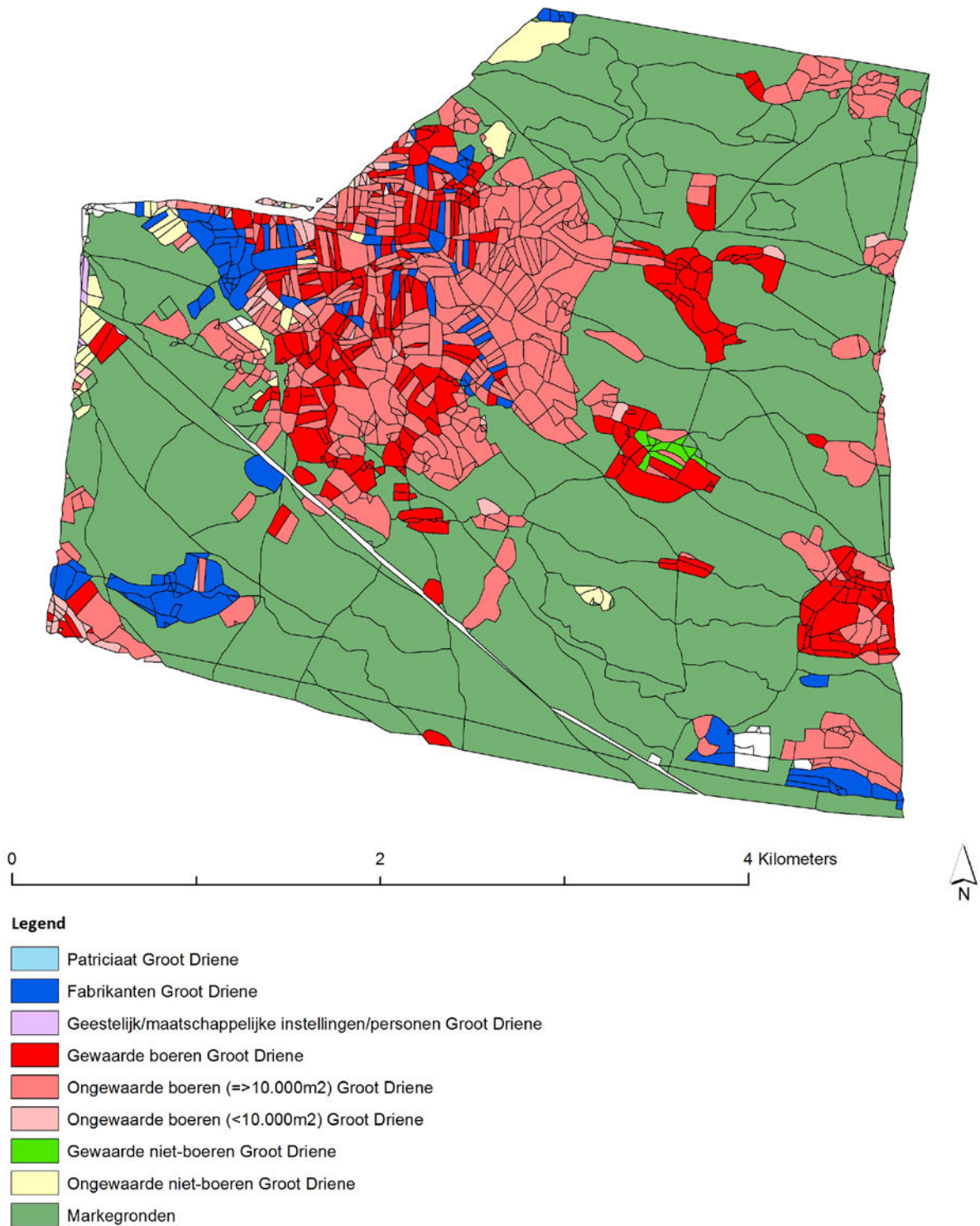
148 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

149 Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Grades Hegerink	1/4
Hof Coosveld	1/4
Berend Beernink	1
Hendrik Wermerts	1
Gerrit Selverts	1 1/2
Willem Brasse	1
Evert Wolterink	1/3
Lefert Wolterink	1/3
Jan Harm Bellers	1/3
Jannes ter Mors	1/3
Evert Nijhof	3/4
Grades ter Weele	1/2
Grades Hegerink	1/4
Jan Mensink	1
Harm Asveld	1/4
G Selverts	1/4
Hendrik Rierink	1/4
Gerrit Reimink	1
Hendrik ter Kuile	1
Jan Roessink (op de Horst) (weduwe)	1/2
Gerrit Jan van Heek (agterhorst)	1/2
Jan Harm Witbroek	1/2
Benjamin ten Cate (windmolen)	1/2
G.J. van Heek (kerk te Enschede)	1
Grades Hegerink (Heilige dracht tot behoeften)	1
Grades Hegerink (Bullen en Beren)	1/2

Tabel 4.1 - De gewaarden binnen de marke Groot Driene. Bron: Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 8 mei 1833.

Op de twee hierop volgende pagina's is te zien hoe het grondbezit in de marke Groot Driene verdeeld was rond 1832. Te zien is dat binnen deze marke het patriciaat een zeer klein gedeelte van de ontgonnen grond (0,0%) in bezit had. De fabrikanten hadden daarentegen 11,7% van de ontgonnen grond in het bezit. De geestelijke en/of sociale instellingen of personen bezaten weinig grond, zelfs maar 0,2% het ontgonnen oppervlakte. Een groot aantal landbouwers bezat binnen deze marke een waardeel en zij bezaten 26,2% van het ontgonnen oppervlakte, waarbij het maar om 14 personen ging. De ongewaard landbouwers met meer dan één hectare grond in het bezit maakten de grootste groep uit, 52 personen, waarbij zij in totaal 54,2% van het ontgonnen oppervlakte bezaten. De ongewaarde landbouwers met minder dan één hectare grond bezaten maar 2,8% van het ontgonnen oppervlakte, terwijl zij met 46 personen een groot deel van de bevolking vormen. De gewaarde personen met een ander beroep dan landbouwer, maar geen onderdeel van het patriciaat, bezaten samen 4,9% waarbij de ongewaarden - ook een veel groter aantal - het grootste gedeelte (4,2%) in bezit hadden.

Afbeelding 4.7 - Het landgebruik rond 1832 in de marke Groot Driene. Bron: Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 8 mei 1833; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Het westelijke deel van Groot Driene grende aan Hengelo. Dit gedeelte van de marke had rond 1832 dan ook een meer stedelijke structuur. Het patriciaat en de geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen hadden hun bezit louter in het westen. De fabrikanten hadden zowel in het westen grond in het bezit alsook grotere percelen in het zuiden en zuidwesten. De gewaarde boeren hadden veel grond in het bezit buiten de stedelijke structuur op de hoogtes binnen het gordeldekzand, maar ook meer naar het westen hadden zij grond. De ongewaarde landbouwers met meer dan één hectare grond in bezit vertonen een soortgelijk patroon. De ongewaarden landbouwers met minder dan één hectare in het bezit hadden juist veel grond in het westen in de meer stedelijke context. Dit was ook bij de 'niet-landbouwers' het geval

Sociale groep	m2	% v. totaal	% v. ontg. gr. (5326197m2)	aantal pers. (151)	% pers. v. totaal
Patriciaat	495	0,0	0,0	1	0,7
Fabrikanten	624657	4,0	11,7	6	4,0
Geestelijke instel./ pers.	11269	0,1	0,2	3	2,0
Gew. landb.	1394690	8,9	26,2	14	9,3
Ongew. landb. ≥ 1 hectare	2887533	18,4	54,2	52	34,4
Ongew. landb. < 1 hectare	148361	0,9	2,8	46	30,5
Gew. niet-landb.	35643	0,2	0,7	1	0,7
Ongew. niet-landb.	224776	1,4	4,2	28	18,5
Marke	10275050	65,5	-	-	-
Overig	78354	0,5	-	-	-
Totaal	15680828	100	100		100

Tabel 4.2 - Het grondbezit rond 1832 in de marke Groot Driene. Bron: Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 8 mei 1833; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

Sociale gelaagdheid en grondgebruik

In onderstaande tabel is uiteengezet hoe de verschillende sociale groepen hun grond gebruikten. Alle groepen gebruikten hun grond voor het grootste gedeelte als bouwland, behalve het patriciaat. Het grootste gedeelte bos is in handen van grote ongewaarde landbouwers, gevolgd door gewaarde landbouwers en fabrikanten. De geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen hebben vooral bouwland in hun bezit. De gewaarde landbouwers bezitten een hoog percentage weideland. Ook het percentage bouwland ligt hoog bij de gewaarde landbouwers. De ongewaarde landbouwers met meer dan één hectare grond hebben weer een lager percentage bouwland in het bezit waarbij het hooiland in grote mate aanwezig is. Ook bezit deze groep weideland. De ongewaarde landbouwers met minder dan één hectare grondbezit hadden veel bouwland in het bezit en geen weideland. Procentueel gezien hadden zij wel de grootste hoeveelheid hooiland. De ongewaarde niet-landbouwers gebruikten veel van hun grond als bouwland.

Sociale groep	bouwland m ² / %	weideland m ² / %	hooiland m ² / %	bos m ² / %	heide m ² / %	overig m ² / %	totaal m ² / %
Patriciaat	-	-	495	-	-	-	495
	-	-	100%	-	-	-	100%
Fabrikan- ten	414439 66,3%	18542 3,0%	109432 17,5%	48792 7,8%	25744 4,1%	7708 1,2%	624657 100%
geest. / maatsch.	9167 81,3%	-	2103 18,7%	-	-	-	11269 100%
Gew. landb.	943016 67,6%	147857 10,6%	199545 14,3%	58405 4,2%	21607 1,5%	24260 1,7%	1394690 100%
Ongew. landb. ≥ 1	1769938 61,3%	205693 7,1%	681728 23,6%	149391 5,2%	27919 1,0%	52865 1,8%	2887533 100%
Ongew. landb.<1	100650 67,8%	-	46104 31,1%	546 0,4%	434 0,3%	626 0,4%	148361 100%
Gew. niet- landb.	22242 62,4%	3710 10,4%	5012 14,1%	2039 5,7%	-	2640 7,4%	35643 100%
Ongew. niet-landb.	196798 87,6%	460 0,2%	23379 10,4%	392 0,2%	2117 0,9%	1630 0,7%	224776 100%

Tabel 4.3 - Het landgebruik rond 1832 in de marke Groot Driene. Bron: Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 8 mei 1833; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT-informatie), HisGis, Fryske Akademy.

4.5 De periode van de markeverdelingen (1823-1849)

De aanloop naar de verdeling

Op 16 augustus 1841 werd 'Koninklijke goedkeuring' door de minister van binnenlandse zaken gegeven om de marke Groot Driene te verdelen: *'Den raad van State gehoord [...] hebben goedgevonden en verstaan het voorschreven plan met onze goedkeuring te bekrachtigen, met bepaling dat voor en alear tot eenige verdeling kan worden overgegaan, overeenkomstig artikel 4 van het bij koninklijk besluit van 23 december 1833 N85 goedgekeurde reglement op den aanleg, het onderhoud en beheer der wegen in de provincie Overijssel [...].'*¹⁵⁰ Het duurde echter tot 1849 tot de marken daadwerkelijk verdeeld werden.¹⁵¹

Concrete plannen voor de verdeling bestaan logischerwijs al eerder dan de uit 1841 daterende brief. De relevante holtinks beginnen omstreeks 1823 waarbij uit een holtink, gehouden op maandag 24 februari, duidelijk wordt dat de marke Groot Driene schulden had. Om deze af te kunnen lossen werd voorgesteld te vergaderen over: '[...] eenige te vercoopen woeste gronden tot dekking der schulden [...]'.¹⁵² Interessant daarbij is dat de gewaarden korting kregen wanneer zij woeste grond wilden kopen: 'Voor de gewaarden het scheepel a 1200 treeden hooge grond 12f en lage gronden 17f. Voor ongewaarden het scheepel 1200 treeden hooge grond 17f en lage grond 22f [...]'.¹⁵³

De keuze om over te gaan op de verkoop van woeste gronden zorgde voor onrust. Uit het verslag van

150 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 285 (Koninklijke goedkeuring verdeling).

151 Kristen. 'De markeverdeling in Groot Driene (Gemeente Lonneker)' *n Sliepsteen*. 89: 12-16, *geeraadpleegd: 5 september 2016*. Beschikbaar via: <http://natuurtijdschriften.nl/download?type=document&docid=514802>.

152 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 24 februari 1823.

153 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 24 februari 1823.

een holtink gehouden op 6 juni 1832 blijkt dat er twee landbouwers protesteerden tegen de verkoop van ongecultiveerde gronden.¹⁵⁴ Opvallend genoeg betreffen het landbouwers te zijn met veel grond. Waar – na het verschil in prijs voor gewaarden en ongewaarden – een soort klassenstrijd was te verwachten, kwam het tegengeluid dus van gewaarde landbouwers met veel grond. In dezelfde vergadering wordt door J. Dijk, de voorzitter, een opmerkelijke reactie gegeven op bovenstaand protest:

‘Wordt door den voorzitter aan gecommiteerden in consideratie gegeven, dat goedsheren en eigengeerfden, zelf ider persoonlijk de scheiding der gemeenschap zal kunnen eischen, en na zijn inzien de deling der gemeene velden, zeer heilzaam voor het algemeen zal zijn. En indien gecommiteerden met hem van hetzelfde gevoelen mogten zijn dat men als dan overga tot beraming van zulke voorstellen die tot de finale deling kunnen leiden en punten van uitschrijving voor eenen holtink of goedsheren en eigengeerfden vergadering kunnen uitmaken’.¹⁵⁵

De voorzitter stelt hierna een concrete vraag aan de gecommiteerden: ‘[...] zal er een formele verdeling van alle de gemeene velden in Groot Driene geschieden?’¹⁵⁶ Hierna geeft hij aan dat wanneer het antwoord hierop ‘ja’ zal zijn de volgende stappen ondernomen moeten worden: ‘[...] overgaan tot eene voorafgaande definitieve scheiding tusschen Groot en Klein Driene [...] tot de aanschaffing van copien der kadastrale kaarten [...] tot het verkiezen van een landmeter om de verdeling te effectueren [...] tot maatregelen te beramen om de nodige fondsen te vinden, mede daarin begrepen het liquideren der tegenwoordige schulden [...]’.¹⁵⁷

Concrete plannen

Nog geen jaar later, op 8 mei 1833, wordt ‘volmacht verleend’ om ‘[...] de verdeling der markte te bevorderen en te effectueren’.¹⁵⁸ Interessant is dat tijdens deze holtink besproken is op welke wijze de grond toe te delen. Voorgesteld werd om voor verschillend soort bezit woeste grond toe te delen. Voor de huizen en hutten werd voorgesteld om voor gewaarde huizen 2 bunder toe te delen (toen al gelijkgesteld aan 1 hectare) waarbij ongewaarde woningen opvallend genoeg hetzelfde kregen toebedeeld.¹⁵⁹ Voor (ongewaarde) hutten werd 1 bunder toebedeeld. De waardelen zelf waren goed voor 6 bunder per stuk waarbij iemand met een halve ware 3 bunder kreeg toebedeeld. In totaal blijft er 20 hectare over welke bestemd is voor voorzieningen zoals wegen en waterleidingen. Interessant is dat niet elk stuk toebedeelde grond hetzelfde waard is. Bouwland was immers meer gewild dan hooiland. Er werd besloten in verhoudingen te werken: ‘Voor het bouwland drie tegen een; voor het hooij en weideland twee tegen een; voor bosgrond ‘nihil’; voor woeste binnengrond ‘nihil’; voor water; ‘nihil’’.¹⁶⁰ Voorgesteld werd ook dat er een voorschot betaald moet worden van twee gulden per bunder voor de grond die toebedeeld zal worden om ook zo de wegen en andere algemene zaken te kunnen betalen. Uit een holtink gehouden op 10 maart 1842 blijkt dat ongeveer een jaar na de ‘koninklijke goedkeuring’ daadwerkelijk werd overgegaan op de verdeling waarbij: ‘[...] is besloten de tijd van betaling te bepalen op den eersten augustus deze jaar 1842’.¹⁶¹

154 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 6 juni 1832.

155 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 6 juni 1832.

156 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 6 juni 1832.

157 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 6 juni 1832.

158 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 8 mei 1833.

159 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 8 mei 1833.

160 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, markeboek, holtink 8 mei 1833.

161 HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 10 maart 1842.

4.6 Na de markeverdelingen (1849-1880)

Landbezit en -gebruik toebedeelde grond

Er is nu duidelijkheid over het grondbezit en landgebruik rond 1832 en hoe de plannen zijn vormgegeven om de markegronden te verdelen. De vraag die nog niet beantwoord is betreft de vraag hoeveel grond er nu daadwerkelijk werd toebedeeld en hoe deze in gebruik is genomen. Hier wordt binnen deze paragraaf antwoord op gegeven. In onderstaande analyse zijn alle gewaarden meegenomen. Van de ongewaarden zijn elke keer vijf personen per sociale groep *random* geselecteerd. Het patriciaat en de fabrikanten gebruikten de toebedeelde grond als bos. De geestelijke en/of maatschappelijke instellingen of personen vertonen wat betreft grondbezit en -gebruik een grote variëteit als het gaat om de toebedeelde grond waarbij weide, bos, en bebouwde grond elkaar afwisselen. Opvallend is wel dat de nieuw-vergaarde grond door de predikant (een grote hoeveelheid van afgerond 33 hectare) grotendeels in gebruik werd genomen als bos (nu is al eerder genoemd dat de predikant een soort projectontwikkelaar betrof).

De gewaarde boeren gebruikten hun grond voor de markeverdelingen vooral als bouwland en in kleinere mate als weide bos en hooiland. Na de markeverdelingen waarbij zij verschillende hoeveelheden grond kregen toebedeeld gebruikten zij de toebedeelde grond vooral als bos en weide. De selectie niet-gewaarde boeren met meer dan één hectare in het bezit gebruikten hun grond voor de markeverdelingen vooral als bouwland en in mindere mate als bos, heide en hooiland. Na de markeverdelingen gebruikten zij hun nieuw vergaarde grond vooral als weidegrond waarbij een kleiner gedeelte in gebruik werd genomen als bouwland, weideland en bos. Er is één uitzondering waarbij het grootste gedeelte van de grond uit bebouwd oppervlakte in Hengelo bestaat en maar een klein gedeelte uit weideland. De ongewaarde boeren met minder dan één hectare grondbezit gebruikten hun grond voor de markeverdelingen vooral als bouwland en in mindere mate als weide en hooiland. Na de markeverdelingen gebruikten zij hun toebedeelde grond vrijwel alleen als weide. De niet-agrarische gewaarden gebruikten voor de markeverdelingen hun grond vooral als bouwland en in mindere mate als hooiland, weide en bebouwde grond. Na de markeverdelingen gebruikten zij hun grond vooral als bos en weide maar ook opvallend vaak als bebouwde grond. Opvallend is dat de toebedeelde grond voor deze groep veelal nabij Hengelo is gelegen.

Sociale groep	Naam	Grondbezit 1832 (ha.a.ca.)	Landgebruik 1832 (> = groot gedeelte, < = klein gedeelte)	Grond toebedeeld (1880) (ha.a.ca.)	Landgebruik toebedeelde grond (1880)
Patriciaat	Hendrik ter Kuile (gewaard)	4.95	Hooiland	58.20	Bos
Fabrikanten	Engelbert(us) van Heek (gewaard)	6.40.10	> Bouwland < weide, heide, bos en beb. grond	9.31.10 (koop: 6.57.00)	Bos en weide

Idem	Hendrik Rierink (gewaard) (Toeb. grond naar dochter: Euphemia Rierink)	33.29.20	> Bouwland en bos < heide en hooiland	34.22.00	Bos, weide en beb. opp.
Idem	Gerrit Cromhoff	19.92.80	> Bouwland < heide en hooiland	26.24.30 (overgegaan op Hermannus Cromhoff)	Bos, weide, beb. opp.
Idem	Gerrit Jan van Heek	11.55.60	> Bouwland, weideland, hooiland en bos	21.01.40 (ook toeb. aan Helmich van Heek (co))	> Bos < beb. opp.
Geestelijk / maatschap.	Roomsche Catholijke Armenstaat Hengelo	2.90	Bouwland	3.20	Weide
Idem	Herv. Pastorie / akte kerk Enschede	1 waar in bezit, geen grond	-	3.88.20	> Bos < weide
Idem	Gerhardus Hendrik Immink (predikant)	2 hofhorigen onder hem (Hemmer en Leutink) bij elkaar: 34.32.81	> Bouwland < weide en bos	33.40.66	> Bos < weide
Idem	Algemene Armenstaat Hengelo (erfpachter Hermannus Rouwen)	-	-	25.40	Beb. grond
Idem	Algemene Armenstaat Hengelo (erfpachter Jannes ter Weer)	1/2 huis op marke (zonder grond)	-	17.14	onbekend
Gewaarde landb.	Jan Harm Bargerink (weduwe)	5.41.40	> Bouwland < weide, hooiland en beb. grond	9.78.60	Bos en weide

Idem	Lucas Bargerink	3.83.70	> Bouwland < bos, weide en beb. grond	5.32.10	Bos en weide
Idem	Jan Leutink	1.18.80	> Bouwland < weide, bos en beb. grond	2.10.02	Weide
Idem	Jan Hendrik Bos	15.15.40	> Bouwland en hooiland < bos, weide en beb. grond	23.68.90	> Bos < weide en beb. grond
Idem	Berend Wolterink	2.57.00	> Bouwland < Weide en beb. grond	5.27.80 (koop: 10.80)	Bos en weide
Idem	Jan Hoevink	6.43.80	> Bouwland en hooiland < weide, bos en beb. grond	10.02.00	Bos en weide
Idem	Gerrit Selverts (Zelvert)	23.92.00	> Bouwland < hooiland, weide, bos en beb. grond.	39.63.40	Bos, weide en beb grond.
Idem	Evert Wolterink	3.89.60	> Bouwland en hooiland < Weide, bos en beb. grond	9.08.80	Weide en beb. grond
Idem	Jan Harm Bellers (Belder)	1.48.90	> Bouwland < heide	6.66.90	Weide
Idem	Jannes ter Mor (Morsch) (weduwe)	1.87.80	> Bouwland < Bos en beb. grond	4.08.70	Weide
Idem	Evert Nijhof	6.66.94	> Bouwland < hooiland, weide en beb. grond	12.92.30	Weide en beb. grond
Idem	Grades (Gradus) ter Weele	13.08.30	> Bouwland en hooiland < weide, bos en beb. grond	19.38.10	Weide
Idem	Jan Mensink	3.10.00	Bouwland	6.04.00	Bos

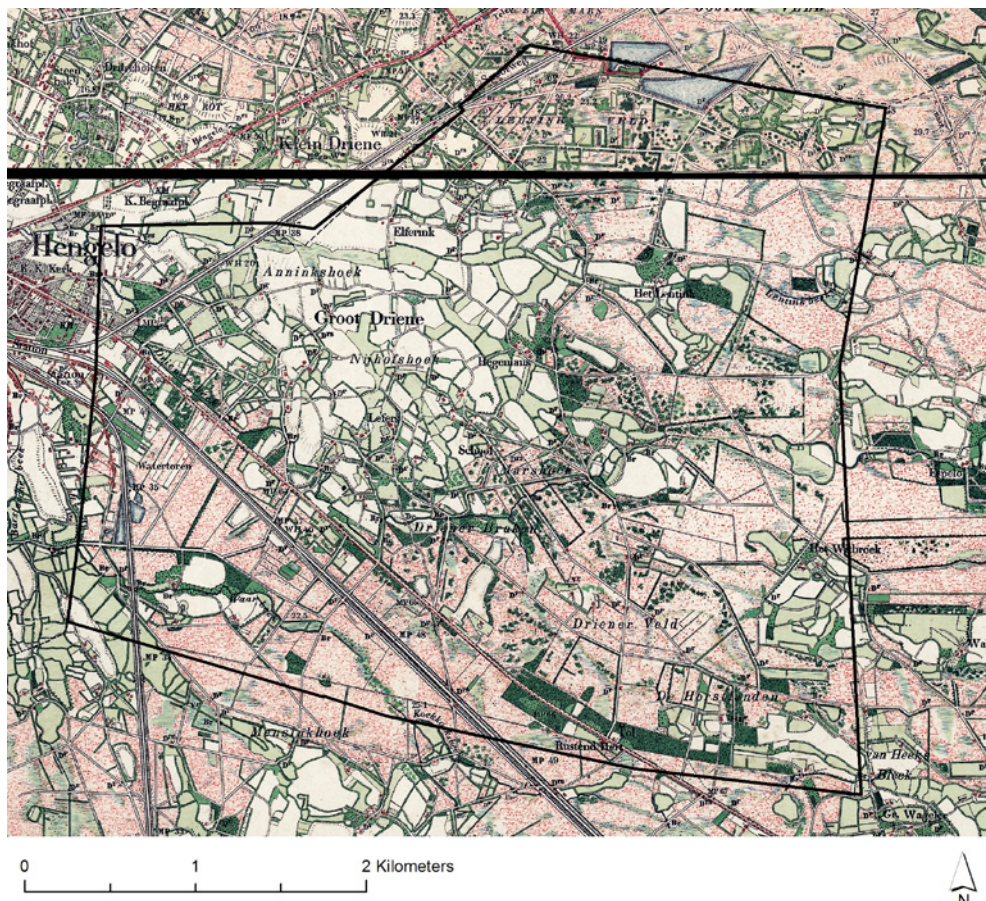
Idem	Jan Harm Witbroek	22.18.00	> Bouwland en weide < hooiland, bos en beb. grond	21.36.40	> Bos < weide
Ongewaarde landb. (≥ 1 ha)	Harmen Assink	2.19.00	> Bouwland < bos en heide	2.48.00	Weide
Idem	Jannes Hevink (weduwe)	3.29.50	> Bouwland < Hooiland en beb. grond	4.64.34	> Weide < bouwland
Idem	Evert Kuipers	4.61.50	> Bouwland < beb. grond	4.34.40	> Weide < bouwland en bos
Idem	Hendrikus Pallast	1.32.20	> Bouwland < hooiland, heide en beb. grond	2.44.50 (en gekocht: 4.04.10)	> Weide < bos
Idem	Abraham Luijterink	1.80.00	> Bouwland < hooiland en beb. grond.	2.89.20	> Beb. grond < Weide
Ongewaarde landb. (<1 ha)	Hendrikus Bos	13.80	Hooiland	11.40	Weide
Idem	Willem Grimberg	27.10	> Bouwland < hooiland	66.20	Weide
Idem	Gerrit Reimer	79.30	Bouwland	95.50	Weide
Idem	Hendrik Velner	70.62	Bouwland	88.10	> Weide < beb. grond
Idem	Gerrit Jan Lansink (Hz)	83.20	Bouwland	72.60	Weide
Gewaarde niet-landb.	Willem Kleister (timmerman)	3.64.40	> Bouwland < hooiland, weide, bos en beb. grond	5.85.90	> Bos < Weide
Ongewaarde niet-landb.	Berend Jan Jordaen (winkelier)	6.94.80	> Bouwland < bos	6.85.90	> Bos < weide
Idem	Gerrit Lansink (dagloner) (in 1832 in kot op marke)	18.90	Bouwland	93.00	Bebouwde grond in Hengelo.
Idem	Albert Vasterink (wever en dagloner)	1.40.48	> Bouwland < weide en hooiland	2.81.80	> Weide < bos en beb. grond.

Idem	Janna Wiefker (naaister en eigenares)	22.00	> Bouwland < beb. grond	29.70	Bos
Idem	Mattheus Wilbrink (tapper)	53.30	> Bouwland < Heide en hakhout	32.00	Beb. grond

Tabel 4.4 - De toebedeelde grond en het landgebruik in Groot Driene. Bron: Markeboek Groot Driene, HCO Zwolle, toegangnr. 0157, inventarisnr. 278, holtink 8 mei 1833; Kadasterkaarten 1832 (Minuutplans met gekoppelde OAT- informatie), HisGis, Fryske Akademy; HCO Zwolle, toegangnr. 0145 (niet-gepubliceerd onderzoek hoeveelheid toebedeelde grond via kadastrale leggers door Henk Woolderink); HCO Zwolle, toegangnr. 0145, Netteplans 1880 (alleen verkrijgbaar als scans (geen inventarisnr.)); Bonnebladen (GIS).

Handel in toebedeelde grond (ná 1880)

Met het einde van het markestelsel, kwam er ook een einde aan de conserverende werking van het markestelsel. De markegronden werden niet alleen verdeeld, maar kwamen ook terecht in een systeem van vraag en aanbod en in het geval van Groot Driene, ook in het systeem van een meer stedelijke economie. Vooral de fabrikanten zijn er in geslaagd na de markeverdelingen veel aan anderen toebedeelde grond te kopen: *'Het leek allemaal goed geregeld. Maar in latere jaren, tot begin 1900, werder er door veel boeren in Groot Driene, aan wie deze markegronden waren toebedeeld, stukken grond grotendeels weer verkocht aan Enschedese fabrikantenfamilies. Daarbij*

Afbeelding 4.7
- Eind 19e eeuw is er nog veel onontgonnen grond te zien (vooral in de vorm van heide) - Bonnebladen 1892-1806.

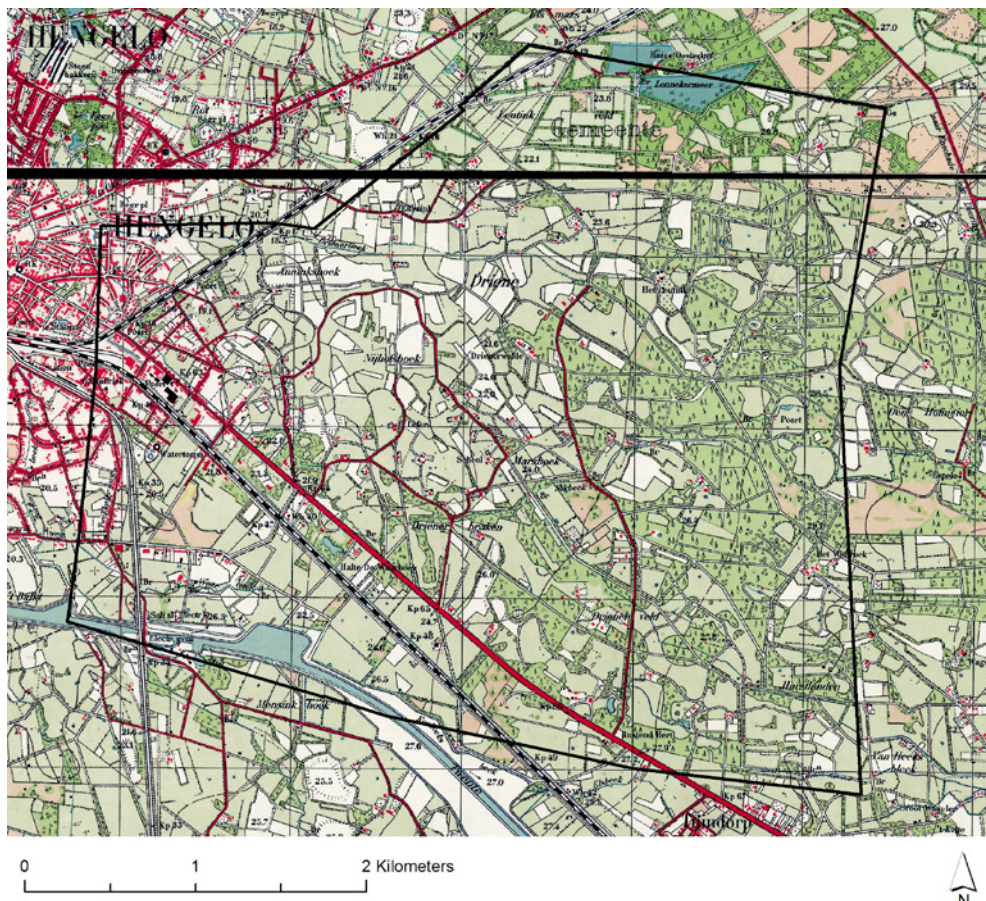
ging het vaak om tientallen hectares. Het omvatte te veel werk om deze heidegronden te ontginnen en te bewerken'.¹⁶² Er is in die tijd ook een grote toename van bos waar te nemen (zie onderstaande kaarten). Deze toename van bos is hoogstwaarschijnlijk te danken aan de textielabrikanten.

Wanneer alleen gekeken wordt naar toebedeelde grond en wat daarmee gedaan werd direct na de verdelingen, heeft men wat betreft Groot Driene dus eigenlijk oogkleppen op.

4.7 Conclusie

Het patriciaat van Groot Driene dat niet bij de fabrikanten in te delen is, was vrijwel niet aanwezig. De fabrikanten hadden in 1832 dan ook 11,7% van de ontgonnen grond in het bezit met maar zes personen. In absolute zin hadden de grote ongewaarde landbouwers de meeste grond in bezit gevolgd door de gewaarde landbouwers. De grote ongewaarde landbouwers waren met de meeste personen. De niet-landbouwers waren niet de grootste groep omdat er binnen Groot Driene niet echt sprake is van een dorpskern. In ruimtelijke zin hadden de fabrikanten veel bezit in het westen tegen Hengelo aan, hiermee vertoonden zij hetzelfde patroon als de niet-landbouwers. De meest rurale gebieden waren in het bezit van gewaarde landbouwers en grote ongewaarde landbouwers. In het zuidwesten ten opzichte van de marke lag Hengelo, wat waarschijnlijk betekende dat de fabrikanten en de niet-landbouwers het meeste met de stedelijke economie van doen hadden. Wat betreft het grondgebruik valt op dat fabrikanten de verhoudingsgewijs de meeste grond in bezit hadden als bos.

162 Kristen. 'De markeverdeling in Groot Driene (Gemeente Lonneker)' *n Sliepsteen*. 89: 12-16, ge raadpleegd: 5 september 2016. Beschikbaar via: <http://natuurtijdschriften.nl/download?type=document&docid=514802>.

Afbeelding 4.8

- Er is een grote toename van bos waar te nemen 1935-1936 - Bonnebladen 1935-1936.

Verder valt op dat in vrijwel elke groep het percentage bouwland hoog was, wat de vraag oproept hoe de ongewaarden hun schapen weidden en plaggen staken. Zeker wanneer te zien is dat de groep kleine ongewaarde landbouwers geen grond als weideland in het bezit hadden (echter wel hooiland).

Er werd toebedeeld op basis van waardelen, gewaarde huizen, huizen en hutten. Opvallend genoeg dus niet op basis van het grondbezit. Voorafgaand aan de markeverdelingen werd er geprotesteerd door gewaarde landbouwers. Dit is opvallend omdat zij er in eerste instantie relatief goed vanaf lijken te komen. Het patriciaat en de fabrikanten gebruikten hun toebedeelde grond opvallend vaak als bos. De gewaarde landbouwers gebruikten hun toebedeelde grond afwisselend als bos en weide. De ongewaarde landbouwers gebruikten hun toebedeelde grond vrijwel alleen als weide. De niet-landbouwers gebruikten hun grond op verschillende manieren waarbij er ook vaak sprake was van bebouwde grond en weideland in de buurt van Hengelo.

In Groot Driene is het proces dat op gang kwam ná de markeverdelingen eigenlijk interessanter dan de markeverdelingen zelf. Te zien is dat - doordat de grond nu verhandeld kon worden - veel grond in handen kwam van de textielabrikanten. De fabrikanten hadden de mogelijkheid om te investeren in de onontgonnen gronden terwijl het ontginnen van heide voor boeren een te kostbare zaak was. Kwamen de eerder genoemde protesten tegen de markeverdelingen doordat de gewaarde landbouwers aan voelden komen dat het ontginnen van de grond voor hen te duur was? Het lijkt erop dat zij protesteerden omdat zij wisten dat met het toedelen van de grond, de grond ineens in het (stedelijke) spel van vraag en aanbod terecht kwam waardoor zij op de lange termijn minder voordelig uit waren en de fabrikanten er met de grond vandoor gingen.

Afbeelding 4.8 - Het 'Sterrebos' in de voormalige marke Groot Driene doet denken aan een barokke stijl. De aanleg is echter in het begin van de 20^e eeuw te dateren en de opdracht is gegeven door een fabrikantengeslacht.

5

Vergelijkingen Denekamp en Groot Driene

5.1 Inleiding

Nadat in de vorige twee hoofdstukken case-studies zijn uitgevoerd binnen de marken Denekamp en Groot Driene, worden deze hieronder met elkaar vergeleken op het gebied van sociale stratificatie, grondbezit en landgebruik. Verschillen en overeenkomsten worden geanalyseerd en waar mogelijk verklaard. Uiteindelijk is het ook de bedoeling modelmatige conclusies te trekken over het verband tussen sociale gelaagdheid en landschapsontwikkeling in Twente.

5.2 Denekamp en Groot Driene: vergelijken en verklaren

Vóór de markeverdelingen

In de marke Denekamp was veel grondbezit van 'oud' patriciaat en de marke was ver van de Twentse textielcentra gelegen. Groot Driene vormde hiermee een contrast door weinig 'oud' bezit door het patriciaat en de ligging nabij de textielsteden. In het grondbezit is inderdaad te zien dat rond 1832 in Denekamp veel grond in handen was van het patriciaat. Dit betroffen maar twee personen. Er waren geen fabrikanten aanwezig in de marke Denekamp. In Groot Driene was er vrijwel geen louter bestuurlijk patriciaat maar waren er juist veel fabrikanten aanwezig. Het grondbezit door de fabrikanten kan verklaard worden door de nabije ligging ten opzichte van Hengelo en andere textielsteden. Opvallend is verder dat zowel de gewaarde landbouwers als de grote ongewaarde landbouwers in Groot Driene een hoger percentage van het grondbezit in handen had dan in Denekamp het geval was. Aan de ene zijde is er een samenhang met het juist weer hogere percentage van de groep niet-landbouwers in Denekamp. In Denekamp was namelijk een dorpskern aanwezig wat betekent dat er veel niet-landbouwers, zoals bijvoorbeeld timmermannen en kleermakers, onderdeel uitmaakten van de bevolking. Aan de andere kant kan de verklaring gezocht

worden in een eerder beschreven proces: *‘Door de stagnatie van de nominale pachten, de daling van de lonen en de sterke stijging van de graanprijzen nam het ondernemersinkomen van boeren in de tweede helft van de 18de eeuw sterk toe. De koopprijs die boeren voor erven en landerijen wilden betalen werden hierdoor aanmerkelijk hoger dan de waarde die deze landerijen voor de verpachters hadden. Boeren werden hierdoor de vrijwel enige kopers op de grondmarkt, verpachters (de overheid, de adelen en de burgerij) deden er goed aan hun grondbezit te liquideren’*.¹ Dit betrof een proces waar alleen de grotere boeren aan mee konden doen omdat zij een *surplus* voor de markt produceerden waarbij de kleinere boeren vaak ook nog deels afhankelijk waren van de dalende lonen.² Wellicht betekende de afwezigheid van ‘oud’ patriciaat en de nabije ligging bij textielsteden ook een meer ‘moderne’, ondernemingsgezinde, en grootgrondbezittende boerenklasse die hierdoor meer en meer grondbezit vergaarde nog vóór de markeverdelingen. Het zou ook betekenen dat de kleine boeren in Groot Driene nóg kleiner waren dan in Denekamp. Dit is ook het geval omdat zij met ongeveer even veel mensen minder grond in het bezit hadden dan in Denekamp het geval was.

Het patriciaat in Denekamp en de fabrikanten in Groot Driene hadden allebei naar verhouding het meeste land in gebruik als bos. Verder is het gemiddelde patroon rond de 60% bouwland, een klein percentage weideland en een klein percentage hooiland. Opvallend is in allebei de gevallen de lage percentages weideland en de hoge percentages bouwland bij de ongewaarde landbouwers. Naar het klassieke idee van waardelen mochten zij geen gebruik maken van de gemene gronden. In gesprek met de heer Woolderink naar een verklaring voor dit fenomeen gaf hij een aantal voorbeelden waarbij er wel sprake was van rechten binnen de woeste gronden terwijl er geen sprake was van een waardeel. Zo hadden bewoners van dorpen en steden vaak behoefte aan een ‘volkstuintje’ waarbij oude percelen onder een dorp verdwenen. Wanneer de onder het dorp verdwenen erven echter van oudsher bij een gewaarde erve hoorden, kregen de dorpelingen in beperkte mate recht op mestwinning en veeweiding. Soms was het in verder in Twente ook het geval dat (ongewaarde) nieuwe keuterboeren ‘recht op uitdrift’ konden kopen. Volgens Woolderink was er in de marken Denekamp en Groot Driene geen sprake van pacht. Pacht kan dus geen verklaring van het bovengenoemde fenomeen vormen.³ Hoewel bovengenoemde voorbeelden illustreren dat er wel degelijk sprake kan zijn van gebruik van de woeste gronden zonder een waardeel in het bezit te hebben, is niet uitgezocht hoe dit voor Denekamp en Groot Driene precies in elkaar zat.

Het proces van de markeverdelingen

De marke Denekamp en de marke Groot Driene werden op verschillende wijzen verdeeld. Denekamp werd verdeeld op basis van het grondbezit waarbij de waardelen het voordeel gaven dat er gekozen kon worden wáár de grond lag die toebedeeld werd. Dit gaf Roessingh Udink later later de mogelijkheid om het landgoederencomplex verder uit te breiden op aangrenzende percelen. Binnen Groot Driene werd er juist op waardelen, maar ook op gewaarde huizen, ongewaarde huizen en hutten grond verdeeld. Wat betreft de hoeveelheid toebedeelde grond waren de gewaarden in Groot Driene voordeliger uit. In Denekamp waren overigens geen aanwijzingen voor protesten tegen de markeverdelingen, terwijl dit in Groot Driene wel het geval was. Deze protesten kwamen van de kant van een aantal gewaarden. Dit is opvallend omdat juist zij op een gunstige wijze grond toebedeeld kregen. Later zou blijken dat veel landbouwers niets konden met de toebedeelde grond door de hoge kosten van het ontginnen. Wellicht zagen zij dit aankomen.

Na de markeverdelingen

- 1 Trompetter & Van Zanden (artikel door Van Zanden), 2001, 32.
- 2 Trompetter & Van Zanden (artikel door Van Zanden), 2001, 33-34.
- 3 Woolderink, persoonlijke communicatie, 8 september 2016.

De toebedeelde grond werd in Denekamp door het patriciaat vooral in gebruik genomen als bos. Dit was in Groot Driene bij de fabrikanten ook het geval. De gewaarde landbouwers en de grote ongewaarde landbouwers binnen Denekamp gebruikten de grond afwisselend als weide en als bos. In groot Driene vertoonden de gewaarde landbouwers hetzelfde patroon. De kleine ongewaarde landbouwers van Denekamp en de grote- én kleine ongewaarde landbouwers van Groot Driene gebruikten hun toebedeelde grond vooral als weide. De niet-landbouwers van Denekamp en Groot Driene gebruikten de toebedeelde grond ook vooral als weide waarbij in Groot Driene ook grond werd gebruikt als bebouwd oppervlakte. Vooral bij de grond nabij Hengelo was dit het geval.

Met het einde van het markestelsel werd de grond niet alleen verdeeld, maar kwam de grond ook in het spel van vraag en aanbod terecht: er kon gehandeld worden. Dit gegeven lijkt in Groot Driene een veel grotere impact te hebben gehad dan in Denekamp. Er kwam een proces op gang waarbij fabrikanten investeerden in grond die zij uiteindelijk beplantten met bos. De boeren waren bereid de grond te verkopen omdat het ontginnen van de heide voor veel boeren te kostbaar was. De verklaring kan gezocht worden in de nabijheid van Hengelo en de andere textielcentra. Het patriciaat in Denekamp lijkt niet vergelijkbaar met de fabrikanten in Groot Driene. Waar de fabrikanten met een commerciële instelling investeerden in de grond, lijkt bijvoorbeeld Roessingh Udink eerder te zijn gericht op gestage uitbreiding en voortbestaan van het landgoederencomplex.

5.3 Conclusies

Er zijn een aantal modelmatige conclusies te trekken over sociale gelaagdheid en het landschap wanneer het gaat om de overeenkomsten en verschillen tussen Denekamp en Groot Driene. Zo leidde grootgrondbezit (door patriciaat en fabrikanten) in allebei de gevallen tot meer bosbouw. Personen met weinig grondbezit per persoon gebruikten hun toebedeelde grond vrijwel alleen voor weide. De gewaarde landbouwers en de grote ongewaarde landbouwers zweefden hier tussen in. Hiermee kan gesteld worden dat (wanneer het gaat om het gebruik van de toebedeelde grond): hoe groter het grondbezit (per persoon), hoe groter de kans op bosbouw en hoe kleiner het grondbezit, hoe groter de kans op gebruik als weideland.

Een andere conclusie is dat ligging nabij textielsteden leidde tot grondbezit door (stedelijke) fabrikanten. Verder kwam ná de verdelingen een interessant proces op gang waarbij de grootgrondbezitters (textielfabrikanten) investeerden in grond om bosbouw te plegen. In meer algemene zin: merken dicht bij textielcentra zijn gevoeliger voor stedelijk vraag en aanbod (en daarmee een meer commerciële instelling) dan merken ver van textielcentra. Het gedrag van bijvoorbeeld Roessingh Udink (patriciër in Denekamp) leek meer gericht op het gestaag uitbreiden en de continuïteit van een landgoederencomplex.

6

Conclusies en aanbevelingen vervolgonderzoek

6.1 Conclusies

Landschappelijke en maatschappelijke context

Het landschap van Twente is sterk gevormd door de twee laatste ijstijden waarbij tijdens de één na laatste ijstijd - het Saalien - landijsbedekking zorgde voor stuwwallen, tongbekkens. Later zijn de laagtes opgevuld met afzettingen zoals keileem. Tijdens de laatste ijstijd - het Weichselien - waren er in Twente drie processen belangrijk: sneeuwsmeltwater, permafrost en eolische processen. Sneeuwsmeltwater zorgde voor smeltwaterdalen, permafrost zorgde voor dalen. Ook ontstonden er puinwaaiers aan de voet van de stuwwallen. Eolische processen zorgden voor dekzandruggen waar in het geval van stuwwallen soms gordeldekzand neerstreek. Vanaf de midden-bronstijd begonnen mensen steeds meer op vaste plekken - in die tijd vooral stuwwallen en grotere dekzandeilanden - te wonen. Vanaf de late middeleeuwen ontstonden essen en enken: open gemeenschappelijke akkerbouwcomplexen. De lagere delen van het landschap werden pas in de zestiende en zeventiende eeuw ontgonnen waarbij het landschap opener werd door boskap, beweiding en ontginning.

Tijdens de Franse tijd kwam er een proces van liberalisering en democratisering op gang waarbij - met de introductie van de provinciale wet (6 juli 1850) - rechtstreekse verkiezingen werden gehouden waarmee een volksvertegenwoordiging werd gekozen. Eerdere ontwikkelingen (ook economisch en sociaal-maatschappelijk) hangen samen met deze verder gaande liberalisering en democratisering. Een voorbeeld is de periode tot 1750 waarin de adel de helft van haar grondbezit verloor en vooral burgers (later boeren) de grond kochten. Later is er zelfs sprake van de groei van de grotere boerenklasse, waarbij zij steeds meer eigenaar werden van door hen bewerkte grond. Dit kon op gang komen door stagnatie van pachtprizen, daling van lonen en stijging van graanprijzen waarmee het 'ondernemingsinkomen' steeg (vanaf grofweg 1750). Aan de ene zijde lijkt er sprake van steeds

verder gaande egalisering van de samenleving, aan de andere zijde ontstond er een kloof tussen grote en kleine boeren: alleen boeren die een *surplus* voor de markt produceerden hadden baat bij de ontwikkelingen. Ook waren de kleinere boeren soms afhankelijk van loonwerk.

Een ander proces dat samenhangt met de Franse tijd is het proces van de markeverdelingen. Ook binnen het markestesel was een steeds verder gaande democratisering op gang gekomen waarbij de 'holtinks' steeds meer bijgewoond werden door boeren en keuters en steeds minder door adellijke grootgrondbezitters en geestelijken. Ook kwam er liberaal kritiek op het markestesel omdat dit systeem het ontginnen van de woeste gronden in de weg stond. Uiteindelijk werd in 1810 een wet opgesteld waarin een regeling stond beschreven die het opheffen van de markegenootschappen mogelijk maakte. Rond 1860 was de meerderheid van de marken verdeeld. Met het einde van het markestesel stopte enerzijds de conserverende werking en anderzijds stopte er ook een nivellerend systeem. Hoewel de marken verdeeld werden onder democratische en liberale ideeën kwam er een einde aan een systeem dat in de jaren juist de sociaaleconomische positie van de bezitslozen bevoordeelde.

Sociale stratificatie en cultuurlandschap in de marke Denekamp

Het cultuurlandschap van Denekamp is onder te verdelen in het dekzandlandschap en het rivierenlandschap. Het dekzandlandschap bestaat uit enerzijds uit dekzandhoogten, waar vooral sprake was van bouwland maar ook van bos. In deze gebieden bestaat de bodem uit hoge zwarte enkeerdgronden, veldpodzolgronden en haarpodzoldgronden. Anderzijds bestaat het dekzandlandschap uit dekzandvlakten waar vooral sprake was van heide, maar ook van weideland, hooiland en bos. Wat betreft de bodem was er vooral sprake van veldpodzolgronden en venige beekdalgronden. Het rivierenlandschap bestaat enerzijds uit dalvormige laagten waar vooral sprake was van hooiland maar ook van heide en bos en beekdalen waarbij ook sprake was van hooiland maar ook van moeras, heide, weideland en bos. De bodemtypen binnen het rivierenlandschap bestaan vooral uit venige beekdalgronden, beekkeerdgronden en in het geval van de beekdalen ook uit kleiige beekdalgronden

In de marke Denekamp was rond 1832 veel grond in handen van twee patriciërs. Zij hadden de meeste grond in handen wanneer men kijkt naar het bezit per persoon, maar ook in absolute zin was er sprake van grondbezit van wel een derde van het geheel van ontgonnen gronden. Verder hadden grote ongewaarde landbouwers veel bezit, gevolgd door ongewaarde niet-landbouwers. De niet-landbouwers waren met het grootste aantal. Dat is te verklaren door de aanwezigheid van een dorp waar zij veelal gesitueerd waren. De patriciërs hadden de meeste grond in gebruik als bos. Opvallend is het lage percentage weideland bij de ongewaarde landbouwers. Men zou verwachten dat zij zelf grond moeten hebben voor bijvoorbeeld het weiden van schapen. Het lijkt erop dat niet alleen de gewaarden op dat moment van de markegronden gebruik mochten maken.

De marke werd verdeeld op basis van het grondbezit en niet op basis van het aantal waardelen. In die zin komen de ongewaarden voordelig uit. De gewaarden hadden wel het voordeel dat zij de plek mochten uitkiezen van de toe te delen grond waardoor bijvoorbeeld Roessingh Udink in staat was om het landgoederencomplex op een aaneengesloten manier uit te breiden. Het patriciaat nam de toebedeelde grond in gebruik als bos, de gewaarde en grote ongewaarde landbouwers gebruikten hun toebedeelde grond afwisselend als weide en bos en de kleine ongewaarde landbouwers, de niet-landbouwers en de geestelijke en/of sociale instellingen of personen gebruikten hun toebedeelde grond vooral voor weideland. Opvallend is dat het patriciaat op een gestage en aangesloten wijze het

landgoederencomplex wist uit te breiden maar niet is overgegaan op het kopen van het toebedeelde land van boeren.

Sociale stratificatie en cultuurlandschap in de marke Groot Driene

Het cultuurlandschap van Groot Driene is onder te verdelen in het (gordel)dekzandlandschap en het dallandschap. Het dekzandlandschap bestaat enerzijds uit dekzandhoogten, waar vooral sprake was van bouwland en wat betreft de bodem lagen er hoge zwarte enkeerdgroden. Anderzijds bestaat het dekzandlandschap uit dekzandwelvingen en -vlakten waarbij vooral heide aanwezig is maar ook weideland en hooiland. In dit sublandschap zijn vooral veldpodzolgronden en beekerdgronden aanwezig. Het dallandschap van Groot Driene was vooral in gebruik als hooiland, maar er is ook heide en weideland aanwezig waarbij de bodem bestaat uit kleiige beekdalgronden en beekerdgronden.

In Groot Driene was bijna geen sprake van patriciaat dat niets te maken had met de textielindustrie. De fabrikanten hadden dan ook meer dan een tiende grond van de totale ontgonnen grond in het bezit. In absolute zin hadden de grote ongewaarde landbouwers de meeste grond in bezit, gevolgd door de gewaarde landbouwers. De niet-landbouwers waren in Groot Driene niet de grootste groep omdat er geen sprake was van een dorpskern. De fabrikanten hadden veel bezit in het westen tegen Hengelo, net als de niet-landbouwers. Dit is te verklaren vanuit het idee dat zij het meeste met de stedelijke economie te maken hadden (het westen van de marke Groot Driene grensde aan Hengelo). De fabrikanten hadden de meeste grond in gebruik als bos. Verder was bij elke groep het percentage bouwland het hoogste waarbij de vraag gesteld kan worden hoe de ongewaarde hun schapen weidden en plaggen staken.

Er werd in Groot Driene grond toebedeeld op basis van waardelen, gewaarde huizen, huizen en hutten en niet op basis van grondbezit. De fabrikanten gebruikten hun toebedeelde grond veelal als bos, de gewaarde landbouwers afwisselend als bos en weide en de ongewaarde landbouwers gebruikten hun toebedeelde grond vrijwel alleen als weideland. De niet-landbouwers gebruikten hun grond op verschillende wijzen, waarbij ook vaak sprake was van bebouwde grond en weideland in de buurt van Hengelo. Wat betreft Groot Driene is de periode ná de markeverdelingen nóg interessanter. Nu de grond niet alleen verdeeld was maar ook verhandeld kon worden is te zien dat er een proces op gang kwam waarbij fabrikanten grond kochten en deze grond beplantten met bos. Dit kon omdat ontginnen voor de boeren vaak een te kostbare zaak was. Gek genoeg was er vóór de marekverdelingen een protest gaande van twee gewaarde landbouwers waarbij zij protesteerden tegen de markeverdelingen. Zij leken er in eerste instantie goed uit te komen doordat gewaard-zijn werd beloond. Waren zij zich bewust van het latere effect van de markeverdelingen?

Vergelijkingen tussen de marken Denekamp en Groot Driene

Er zijn een aantal modelmatige conclusies die getrokken kunnen worden uit de verschillen en overeenkomsten tussen Denekamp en Groot Driene. Zo kan gezegd worden in het geval van de toebedeelde grond: hoe groter het grondbezit (per persoon), groter de kans op bosbouw en hoe kleiner het grondbezit, hoe groter de kans op gebruik als weideland. Een andere modelmatige conclusie is dat marken dicht bij textielcentra gevoeliger zijn voor stedelijke vraag en aanbod (en een meer commerciële instelling) dan marken ver van textielcentra. Zo gedroegen de fabrikanten zich commercieel en leken zij meer gericht op winst waarbij bijvoorbeeld Roessing Udink (patriciër in Denekamp) meer gericht leek op het gestaag uitbreiden en de continuïteit van zijn landgoederencomplex.

Eindconclusie

De verandering binnen het cultuurlandschap van de beide onderzochte marken in Twente in de eerste helft van de negentiende eeuw blijken sterk afhankelijk te zijn geweest van de tevoren aanwezige sociale lagen in voormalige marken.

Anderzijds is ook duidelijk geworden dat de nabijheid van textielsteden invloed heeft op de landschapsontwikkeling en bovendien nauw samenhangt met de sociale gelaagdheid. Vooraf is de hypothese opgesteld dat het patriciaat (inclusief de fabrikanten) de toebedeelde grond vooral voor bos en landgoederen in gebruik zullen nemen waarbij de andere sociale lagen meer neigen naar het gebruik als weideland. Deze hypothese is bevestigd. De tweede hypothese was dat - door het omvangrijke grondbezit van het patriciaat - in Denekamp veel toebedeelde grond bebost zou worden. In het geval van Groot Driene zou dit minder het geval zijn, aangezien de groep fabrikanten maar een tiende van het totale grondbezit in handen had. Deze hypothese is weerlegd. Zeker wanneer gekeken wordt naar een iets langere termijnontwikkeling. Rond 1900 gingen de fabrikanten veel aan anderen toebedeelde grond kopen en bebossen. 'Oud' grootgrondbezitters lijken een meer conservatieve houding te hebben gehad, gericht op aaneengesloten gestage uitbreiding en continuïteit van het landgoederencomplex en niet op dezelfde commerciële wijze te werk zijn gegaan. De invloed van een stedelijke denkwijze heeft op deze manier het landschap op drastische wijze gevormd.

Er zijn ook bevindingen gedaan waar binnnen de hypothesen geen rekening mee gehouden werd. Zo is uit het onderzoek gebleken dat niet alleen de sociale gelaagdheid tijdens de toedelingen effect hadden op het cultuurlandschap. Maar ook dat er in de periode erna - in het geval van de marke nabij de textielsteden - veel grond verhandeld werd en de sociale toplaag met een commerciële houding te werk ging zodat er uiteindelijk veel bebost werd door de fabrikanten. Een andere bevinding is dat in allebei de onderzochte Twentse marken ongewaarden een hoog percentage bouwland in het bezit hadden en vrijwel geen weideland (in de periode voor de markeverdelingen). Ook is gebleken dat er verschillende manieren zijn waarop ongewaarden tóch van de woeste marken gebruik konden maken. Hoe dit precies is gebeurd is niet duidelijk.

6.2 Aanbevelingen vervolgonderzoek

Aanbevelingen van vervolgonderzoek komen deels voort uit tekortkomingen van het eigen onderzoek. Zo zijn er een aantal zaken onderbelicht gebleven die naar verwachting wel degelijk invloed hebben gehad op de sociale gelaagdheid en het landschap van Twente:

- De (historische) aard van het bezit. Zo kan er sprake zijn van allodiale goederen, hofhorige goederen of leengoederen. Door dit mee te nemen wordt recht gedaan aan de complexe historie van de bezitsverhoudingen in Twente. Ook verschillende rechten zoals het erfrecht kunnen meegenomen worden om zo ook de veel eerder aanwezig sociale gelaagdheid in verband te brengen met het cultuurlandschap van nu;
- Er is in dit onderzoek geprobeerd om verschillende sociale lagen naast elkaar te portretteren. Er is een onderzoek ontstaan van een kwantitatieve aard. Dit heeft enerzijds als effect dat resultaten goed vergelijkbaar zijn, anderzijds zijn sommige individuen onderbelicht gebleven. Wellicht is het in een vervolgonderzoek goed om bijvoorbeeld het gedrag van een fabrikantengeslacht te analyseren.

- Binnen dit onderzoek zijn de markegrenzen aangehouden. Dit heeft tot effect dat het bezit van de sociale lagen, zeker in het geval bij meer grootgrondbezittende sociale lagen, maar deels is meegenomen. Het is goed om in vervolgonderzoek ook buiten de grenzen van de marken te kijken.

Ook zijn er aanbevelingen voor vervolgonderzoek die voortbouwen op de bevindingen in dit scriptie-onderzoek:

- Uit het onderzoek bleek dat er nabij de textielsteden ná de markeverdelingen veel grond werd verhandeld. Vervolgonderzoek zou zich dus enerzijds meer kunnen richten op de periode van grofweg 1850 tot 1920. Anderzijds kan de vraag gesteld worden of deze bevingen voor heel Twente opgaan.
- Verder werd duidelijk dat er in Twente veel ongewaarde toch gebruik mochten maken van de woeste gronden. Waarom dit zo was, is niet duidelijk. Een mogelijk vervolgonderzoek zou dus het gebruik van ongewaarden van de woeste gronden in Twente als onderwerp kunnen hebben.

Baan, I. et al. (2012) *De landschappen van Overijssel*. Zwolle, WBOOKS.

Beek, R. van (2010) *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden, Sidestone Press.

Bieleman, J. (2008) *Boeren in Nederland*. Amsterdam, Boom.

Boone, M. (2007) *Historici en hun métier*. Gent, Academia Press.

Boot, J.A.P.G. & Blonk, A. (1957) *Van smiet- tot snelspoel. De opkomst van de Twents-Gelderse textielindustrie in het begin van de 19de eeuw*. Hengelo, Stichting Textielgeschiedenis.

Bouman, M.T.I.J. Bos, J.A.A. & Beek, R. van (2013) *Van wildernis naar cultuurlandschap. Een reconstructie van regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*. Amersfoort, ADC ArcheoProjecten.

Breitbarth, P. (2004) *De Bard balkt in het roggeveld. Over H.H. ter Balkt in Twente*. Zwolle, Waanders Uitgevers.

Coates, B.E. Johnston, R.J. & Knox, P.L. (1977) *Geography and Inequality*. Oxford, Oxford University Press.

Damme, M van, et al. (2013) *Heren op het land. Buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten*. Zwolle, Waanders Uitgevers.

Demoed, H.B. (1987) *Mandegoed schandegoed. Een historisch-geografische beschouwing van de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw*. Zutphen, Walburg Pers.

Dieperink, F.H.J. Enklaar, D.T. & Jappe Alberts, W. (1953) *Studiën betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland van de dertiende tot de vijftiende eeuw*. Groningen, Djakarta, J.B. Wolters

Dijk, J. van (1952) *Twente*. Assen, De Torenlaan.

Dijk, L. et al. (2008) *De bundels gebundeld. 150 jaar geschiedschrijving in Overijssel*. Zwolle, Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

Eijken, E.D. (1993) *Inventaris van het archief van het drostambt Twente 1610-1811*. Zwolle, Rijksarchief in Overijssel.

Eijken, E.D. Brood, P. & Mooijweer, J. (2007) *Compendium van het Overijssels recht vóór 1811*. Kampen, Stichting IJsselacademie.

Elderink, C. (1937) *Twènter Laand en Leu en Lèven*. Enschede N.V. v/h Fa. M.J. van der Loeff.

Fockema Andreae, S.J. (1942) 'Recht en rechtsbedeeling in Overijssel gedurende het overgangstijdperk 1550-1630'. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 17 (1942).

Geerdink, J.G. (1945) *Kroniek van De Lutte (800-1875)*. De Lutte, Historische Vereniging 'De Dree

Marken'.

Gevers, et al. (2007) *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties*. Hilversum, Verloren.

Gevers & Mensema (1995) *De havezaten in Twente en hun bewoners*. Zwolle, Waanders Uitgevers.

Heringa (1985) 'Lijnen en stippellijnen in de geschiedenis van de buurschap.' *Nieuwe Drentse volksalmanak*. 102: 69-93.

Hijma, B. (1984) *Inventaris van de archieven van de Twentsche Landbouw Maatschappij, de Overijsselsche Landbouw Maatschappij en de daarin gedeponeerde archieven (1891-1985)*. Zwolle, Rijksarchief Overijssel.

Hogenstijn, C.M. (2012) *Een perfecte lantcaerte van Overijssel. De kaarten van Overijssel Nicolaas ten Have in het licht van hun tijd*. Zwolle, IJsselacademie.

Huissteden, J. van (1990) *Tundra rivers of the last glacial: sedimentation and geomorphological processes during the Middle Pleniglacial in Twente, eastern Netherlands*. Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam.

Jongmans, A.G. et al. (2013) *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*. 1. Wageningen, Wageningen Academic Publishers.

Jongmans, A.G. et al. (2013) *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*. 2. Wageningen, Wageningen Academic Publishers.

Kokhuis, G.J.I. (2000) *De geschiedenis van Twente. Van Prehistorie tot heden*. Oldenzaal, Twents-Gelderse uitgeverij Witkam-De Bruyn

Kokhuis, G.J.I. (2005) *Twente in de middeleeuwen*. Almere, Enschede, Uitgeverij van de Berg.

Kuile, G.J. (1911) *Geschiedkundige Aantekeningen op de Havezathen van Twenthe. Met een groot aantal illustratiën, wapens en plattegronden*. Almelo, W. Hilarius Wzn.

Menger, K. (1957) *De trek van de Twentse textiel naar de Hengelose metaal. Een onderzoek naar de verklaring en omvang van de mobiliteit van arbeiders in de Twentse industrie*. Leiden, Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden.

Mensema, A.J. (1978) *Inventaris van de archieven van de marken in de provincie Overijssel. 1300-1942*. Zwolle, Rijksarchief in Overijssel.

Nagge, W. (1907) *Historie van Overijssel. Vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Tweede deel*. Zwolle, De Erven J.J. Tijl (Uitgegeven door F.A. Hoeffer).

Nagge, W. (1915) *Historie van Overijssel. Vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Eerste deel*. Zwolle, De Erven J.J. Tijl (Uitgegeven door J. Nanninga Uitterdijk).

Prevenier, W. (1992) *Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek*. Leuven, Apeldoorn, Garant Uitgevers.

Renaud, et al (1973) *Singraven, een havezate in Twente. Deel XIII uit de serie 'Nederlandse Kastelen'. Plaats onbekend*, Nederlandse Kastelenstichting, Koninklijke Nederlandse Toeristenbond.

Schüren, R. (1985) *Staat und ländliche Industrialisierung. Sozialer Wandel in zwei Dörfern einer Deutsch-Niederländischen Textilgewerberegion 1830-1914*. Dortmund, Gesellschaft für Westfälische wirtschaftsgeschichte E.V.

Slicher van Bath, B.H. (1977) *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Utrecht, Hes Publishers.

Slicher van Bath, B.H. et al. (1970) *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer, Kluwer.

Slicher van Bath, B.H. (1945) *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. Deel 1. Mensch en gemeenschap*. Assen, Van Gorcum & comp.

Slicher van Bath, B.H. (1945) *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. Deel 2. Mensch en omgeving*. Assen, Van Gorcum & comp.

Smeets, E.A.C. (2005) *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950*. Leeds, The University of Leeds.

Spek, T. (2004) *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht, Uitgeverij Matrijis.

Spek, T. et al. (2010) *Mens en land in het hart van Salland*. Utrecht, Uitgeverij Matrijis.

Straalen, B. van, Kummer, J. & Pereboom, F. (1998) *Lezen in Gelderse en Overijsselse bronnen. Gids bij oud schrift in Gelderland en Overijssel*. Kampen, Stichting IJsselacademie.

Streng, J.C. (2007) *Het schoonste gezicht van de wereldt. De waardering en duiding van het Overijsselse landschap tussen renaissance en romantiek*. Epe, STRENG.

Stroink, L.A. (1966) *Stad en land van Twente*. Enschede, W.G. Witkwam.

Tijl, J.J. (1877) *Overijsselsche stad-, dijk-, en markeregten. derde deel. Twaalfde stuk. Markeregt van de Lutte*. Zwolle, De Erven.

Trompetter, C. (1997) *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815*. Amsterdam, NEHA.

Trompetter, C. & Zanden, J.L. van (2001) *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850). Elf studies*. Kampen, Stichting IJsselacademie.

Velde, H.M. van der (2011) *Wonen in een grensgebied*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed.

Versfelt, H.J. (2003) *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland. 1773-1794*. Groningen, Heveskes Uitgevers.

Waarden, F. van, Vroom, B. de & Laurier, J. (1987) *Fabriekslevens. Persoonlijke geschiedenissen van arbeiders, fabrikanten, managers en andere betrokkenen uit de Twentse textielindustrie*. Zutphen, De Walburg Pers.

Wittgen, A.B. et al. (1986) *Het Landschap van Twente. Schets van de ontwikkelingsgeschiedenis*. Denekamp, Vereniging Vrienden van Meester Bernink's Museum Natura Docet / Stichting Heemkunde Denekamp.

Wonink, H. (1981) *Het landschap van Twente*. Zwolle, Uitgeverij Waanders.

Woolderink (2014) *Historisch Boerderij-onderzoek in het richterambt Enschede. 2e versie*. Vereniging Oudheidkamer Twente, Enschede.

Wyck, H.W.M. van der & Enklaar-Lagendijk, J. (1983) *Overijsselse buitenplaatsen*. Alphen aan den Rijn, Canaletto.

